

Руслана Труба

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

СЕРІЯ

ІСТОРИКИ
УКРАЇНИ

Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

РУСЛАНА ТРУБА

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ

(1873–1958)

ЛЬВІВ – 2013

УДК 930.1(477):(092: Ом. Терлецький)”1873-1958”

ББК ТЗ(4Укр)6-8

Труба Руслана. Омелян Терлецький (1873-1958) / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – 84 с. + 4 іл. [Серія: Історики України, № 12].

У дослідженні комплексно проаналізовано життєвий шлях, наукову та публіцистичну спадщину, розглянуто багатогранну педагогічну та громадську діяльність Омеляна Терлецького.

Рецензенти:

Іван Зуляк – доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка)

Феодосій Стеблій – кандидат історичних наук, завідувач відділу нової історії України (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

© Труба Руслана, 2013

© Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України

ISBN 978-966-02-6290-4 (серія)

ISBN 978-966-02-6876-0 (Вип. 12)

Зміст

Вступ	7
Формування світогляду та громадсько-педагогічна діяльність	9
Історична концепція та наукова спадщина вченого	31
Науково-публіцистична діяльність в період німецької окупації	36
Наукова та викладацька робота в радянський період	49
Висновки	68
Використані джерела	70

Вступ

Омелян Терлецький, як і більшість західноукраїнської інтелігенції XIX – перших десятиліть XX ст., народився у священицькій родині в той історичний період, який дослідники потім назвуть «добою священиків». Але початок його педагогічно-громадської діяльності та наукової праці припадає вже на суттєво інші часи, які можна визначити як «добу адвокатів та істориків». Власне наприкінці XIX – на початку XX ст. у громадсько-політичному та науковому житті краю з'явилася когорта непересічних особистостей, які значною мірою визначали його «українськість». Це відомі адвокати А. Горбачевський, Т. Кормош, К. Левицький, І. Мандичевський, Л. Озаркевич, Т. Окуневський, Є. Олесницький, Є. Петрушевич, С. Федак, А. Чайковський, С. Шухевич, а також представники львівської історичної школи Михайла Грушевського: О. Терлецький, М. Кордуба, С. Томашівський, З. Кузеля, В. Гарасимчук, Ф. Голійчук, І. Джиджора, І. Карпинець, Ю. Кміт, І. Кревецький, І. Крип'якевич та ін. Вже лише цей перелік дає уяву про вагомий інтелектуальний потенціал середовища в якому пощастило перебувати й працювати О. Терлецькому.

Він був типовим представником нової української світської інтелігенції в Галичині, що на зламі XIX–XX ст. відзначалася активною культурно-просвітницькою діяльністю в національно-політичному житті. Походження з родин греко-католицьких священиків, навчання в гімназіях провінційних галицьких міст,

де українці гуртувалися у розмаїтих національних інституціях, здобуття вищої освіти у Львівському університеті (здебільшого на філософському чи правничому факультетах) об'єднувало ціле покоління видатних діячів зазначеного періоду.

Однак в радянський період постать О. Терлецького, як і багатьох інших заслужених діячів на ниві національного відродження, замовчувалася і, відповідно, не досліджувалася. Лише у 1958 р. українська газета на Американському континенті «Свобода» згадала про нього невеличкою посмертною статтею рідного брата, теж історика – Маркіяна Терлецького¹. Тільки після проголошення незалежності, наприкінці 90-х – на початку 2000-х років, в Україні з'явилися перші публікації про О. Терлецького. Це були: науково-популярна стаття Б. Гудя, енциклопедичні довідки П. Медведика Н. Сидоренко та Ф. Стебля, невеликі інформації в «Енциклопедії українознавства», англomовній «Encyclopedia of Ukraine», «Тернопільському енциклопедичному словнику». Прикметною є стаття у виданій діаспорою на Заході в 1978 р. «Ювілейній книзі Української академічної гімназії Львова на 100-річчя першого українського іспиту зрілості», в якій О. Терлецький впродовж багатьох років проводив свою педагогічну діяльність². Перші спроби вивчення окремих аспектів діяльності О. Терлецького здійснили за останні роки Р. Децик (Труба) та О. Полянський, В. Грицевич, Л. Ковалець.

Варто зазначити, що, крім вищезазначених аспектів актуальності дослідження постаті О. Терлецького, саме 2013-го в грудні минає 140 років від дня народження, а в лютому минуло 50 років з часу смерті видатного історика. Тому дана розвідка фактично є першою спробою комплексного підходу до висвітлення його багатогранної педагогічно-громадської діяльності та наукової спадщини.

Формування світогляду та громадсько-педагогічна діяльність

О. Терлецький народився 2 грудня 1873 у с. Крамарівка Ярославського повіту (тепер Польща) у родині греко-католицького священника. Його батько о. Антон Терлецький (1840–1886) в період з 1873–1876 рр. був парохом у с. Крамарівка, а впродовж останніх 10 років свого життя священникував на парафії в с. Полнятичі, де й помер і похований. Мати О. Терлецького – Кароліна-Тереза Вахнянин (1851–1936) – рідна сестра відомого діяча Анатолія Вахнянина. Крім найстаршого Омеляна, в сім'ї було ще четверо дітей: Марія (1875–1971), Осип (1877–1949), Олена (1880–1964) та Маркіян (1885–1963). Останній, як і Омелян, став істориком. «Ми всі п'ятеро виховувалися в такій взаємній атмосфері любові, у такім ніжнім і любім відношенні до нас наших батьків чи інших членів ближчої рідні, не тямлю не то суперечки між нами, але навіть ніколи гнівного слова», – згадував у своїх споминах М. Терлецький³.

У 1884–1886 рр. О. Терлецький навчався в Ярославській гімназії, студії в якій були перервані раптовою смертю батька. Омеляна на виховання взяв рідний дядько Іван Вахнянин, тоді професор Стрийської гімназії та відомий громадський діяч Стрийщини. Про нього Євген Олесницький пізніше згадував: «Професор Іван Вахнянин був найвизначнішим діячем у Стрию, [...] душею кожного національного почину. [...] Його хата була першим українським домом у Стрию. Туди горнулися ми всі і находили все сердечне тепло і гостинність»⁴. Тож уже

у вересні 1886 р. О. Терлецький став учнем 3 класу Стрийської гімназії, де разом з ним навчався Денис Коренець, згодом відомий історик і культурно-освітній діяч.

Після закінчення гімназії в 1892 р. О. Терлецький став студентом філософського факультету Львівського університету. Тут він прослухав курси лекцій професорів Тадеуша Войцеховського, Людвіга Фінкеля, Броніслава Равича Дембінського, а також відомого дослідника історії української літератури Омеляна Огоновського. Значний вплив на формування наукового світогляду О. Терлецького мав Михайло Грушевський, який у 1894 р. очолив кафедру загальної історії зі спеціальним оглядом Східної Європи з українською мовою навчання. Його лекції з «Історії Русі», «Історіографії Рускої», «Великий Новгород» та «Огляд джерел до історії Русі» назавжди запам'яталися майбутньому історико та педагогу⁵.

У стінах університету відбулося становлення й формування О. Терлецького як науковця. Завдяки новаторським науково-педагогічним методам роботи: вмінню зацікавити предметом історії, довести її важливість і престижність, у поєднанні з високою вимогливістю до наукової праці молодих дослідників М. Грушевський виховав плеяду науковців, які залишили помітний слід в українській історіографії.

Після закінчення у 1896 р. університетських студій і складання державного іспиту в 1898 р. він одержав право навчання історії і географії у повних середніх школах. У своїй «Автобіографії» О. Терлецький зазначає: «7 червня 1898 р. зложив державний іспит перед комісією іспитовою для кандидатів учительського звання в гімназіях і реальних школах і одержав кваліфікаційний декрет для навчання історії і географії як головних предметів в українській і польській мові»⁶.

Отже, у вересні 1898 р. О. Терлецький розпочинає педагогічну діяльність, яка відповідала його прагненням професійної самореалізації. Свою першу посаду він отримав у державній

гімназії Тернополя з польською мовою навчання, в якій тільки-що відкритися паралельні українські класи⁷. Тут О. Терлецький у 1898–1899 навчальному році був заступником учителя, викладав географію, історію та німецьку мову⁸.

Розпорядженням міністра віросповідань та освіти Австрії від 14 червня 1900 р. заступник вчителя О. Терлецький був призначений вчителем у вищій реальній школі Тернополя⁹. Тут упродовж 1900–1901 рр. він викладав українську мову, географію та історію¹⁰. 15 жовтня 1902 р. Краєва шкільна рада надала О. Терлецькому звання професора вищої реальної школи в Тернополі¹¹. У 1911–1912 навчальному році він завідував кабінетом географії, викладав географію та історію з загальним тижневим навантаженням 17 годин¹².

Відсутність у середніх навчальних закладах Східної Галичини окремого навчального предмету «Історія України» та відповідних програм спонукали О. Терлецького до створення авторських програм, а згодом і підручників з української історії. У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника збереглися чернетки його рукописів, зокрема лекційні плани, конспекти і тези лекцій з історії України тощо¹³.

З переїздом до Тернополя О. Терлецький поринає в активне культурно-громадське життя міста. Стає членом товариства «Руська бесіда», яке було осередком національно-культурного життя української інтелігенції й ставило собі за мету поживати культурно-громадське життя українців. Він був не лише багаторічним членом цієї організації в місті з 1898 р., а й очолював її в 1910–1912 рр., а в 1912-му був обраний її почесним членом¹⁴. Відомо, що учасники товариства на своїх щоденних зібраннях, окрім читання часописів, слухали лекції на українознавчу, історичну тематику. Водночас О. Терлецький став одним із засновників товариства «Тернопільський Боян» на початку 1901 р. і був його диригентом.

Упродовж 1901–1912 рр. «Боян» був найбільш репрезентативним музичним колективом тернопільської української громади. Схвальні відгуки про концерт «Тернопільського Бояна» вміщено у газеті «Діло» за 2 липня 1901 р.: «Вишколений хор співав з одушевленням, тож, природно, що викликав бурю оплесків. Знавці музики і любителі пісні, що були на концерті, висказують повне визнання хору. Заслуга в тім працюючого диригента Терлецького, що не щадить свого труду»¹⁵. Зі своїм хором О. Терлецький залучався до проведення розмаїтих культурно-мистецьких програм: проводив музичні вечорниці, новорічну Маланку, тематичні вечори. У 1909–1912 рр. вів при «Бояні» курси для диригентів сільських хорів.

Водночас О. Терлецький був успішним і вмілим популяризатором української історії, а робота з молоддю характеризувала його як природженого педагога-наставника, пропагандиста історичних знань, блискучого лектора. На запрошення різних громадських, педагогічних організацій неодноразово виступав з лекціями на різні історичні теми. Тут, в Тернополі, О. Терлецький видав у 1909 р. окремою книжечкою дослідження «Василь Костантин князь Острожский. Історія фондації князя Острожского в Тернополи», що складалася з двох частин: «Василь Костантин князь Острожский» та «Історія фондації князя Острожского в Тернополи»¹⁶.

В 1905–1906 рр., отримавши стипендію міністерства освіти і віросповідань, відправився у наукове відрядження в Італію, Грецію та Німеччину, результатом якого стало написання, а згодом і публікація ряду мистецтвознавчих статей і подорожніх вражень.

У 1912 р. О. Терлецький очолив приватну гімназію товариства «Рідна школа» в Чорткові. Згідно з розпорядженням Крайової шкільної ради від 2 липня 1912 р. професору О. Терлецькому надавалася відпустка на 1912–1913 навчальний рік, щоби він міг обійняти посаду управителя приватної української

гімназії у Чорткові (його посада у вищій реальній школі зберігалася)¹⁷.

Розпорядженням Краєвої шкільної ради від 25 липня 1913 р. О. Терлецький був переведений з посади професора вищої реальної школи у Тернополі на посаду професора філії академічної гімназії у Львові¹⁸. Його більш ніж десятирічне перебування у Тернополі і на Тернопільщині закінчилася і почався новий етап педагогічної діяльності.

6 вересня 1913 р. Краєва шкільна рада надала О. Терлецькому посаду професора в академічній гімназії Львова – найдавнішому українському середньому навчальному закладі в Галичині. Тут він мав тижневе навантаження 16 год., викладаючи історію, географію та польську мову¹⁹.

З початком Першої світової війни О. Терлецького мобілізовано на службу в австрійську армію, у піхотний полк, що дислокувався в Угорщині. Та незабаром, у вересні 1915 р., по лінії Союзу визволення України (СВУ) його було скеровано у Раштатський табір для військовополонених, в якому входив до Просвітнього виділу (мав 12 членів), що займався просвітньо-організаційною роботою серед українців – колишніх солдатів російської армії²⁰. Тут проводилися різноманітні «виклади та курси» – від українознавчих до суто прикладних. О. Терлецький читав тут розмаїті лекції, а на спеціальних курсах навчав «Науки хорального співу» та «Науки елементарних засад музики»²¹. Праця в таборах була важкою, але сприяла піднесенню національної свідомості військовополонених.

У передмові до праці О. Терлецького «Історія української громади в Раштаті 1915–1918» О. Скоропис-Йолтуховський зазначає: «У наших українських таборах ми, вживаючи західноєвропейські громадські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по-людському, тисячам наших земляків їх національну українську душу. Те, що величезна більшість московських рабів вернеться з полону ... цілком свідомими українцями, отже,

справді вільними людьми, це те, що найцінніше з нашої спільної праці лишиться назавжди як абсолютна культурна вартість, яку вклав у скарбницю людської культури кожен із тих, хто в цій праці брав участь»²². Таку національно-просвітницьку роботу О. Терлецький назвав фабрикою, «в якій перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців»²³.

В лютому 1916 р. О. Терлецького переведено до Вецлярського табору²⁴, де був диригентом хору товариства «Січ»²⁵. Про його подвижницьку діяльність на цій ниві вже тоді тепло писала таборова преса: «Святочний січовий марш полку Союзу Визволення України», уложений проф. О. Т-м. Сумні, як сама наша дійсність звуки рідної мелодії срібними хвилями розпукались в повітрі й тонули в безмежнім просторі»²⁶.

У Вецлярі О. Терлецький разом з Р. Перфецьким, Б. Лепким, В. Пачовським і П. Лисецьким входив до складу Просвітнього відділу, основним завданням якого було проведення культурно-просвітньої діяльності серед полонених. У своїй статті «Чому я викладав астрономію?» він звертає увагу, що полонені в жодному разі не були позитивно налаштовані в час, «коли царська Росія держала себе ще сильно на ногах; і сей страх, а разом з тим ворожнеча до сього «чужого» українства збоку моїх майбутніх слухачів, були причиною, що коли я хотів мати слухачів, то не міг говорити про українські справи»²⁷. Основна просвітня робота у Вецлярському таборі мала проводитися через так званий «людовий» (народний) університет, який було створено 23 лютого 1916 р. Виголошені членами Просвітнього відділу промови з нагоди відкриття університету спонукали до невтішних висновків: «Не можна було навіть зміркувати, які вражіння робили ці промови на слухачів, але одно було певне, що коли пролетіли острії слова проти Москви і промовець згадав про самостійність українського народу, про його славу історію з його князями й гетьманами, то це не впало на серця слухачів»²⁸. «Мої майбутні слухачі не знали своєї історії, ні географії, ні

літератури, а ще більше – вони навіть не знали, хто вони такі, чи вони малороси, чи руські, чи хахли. Українцями вони очевидно себе не називали, хоч [...] все були українського походження, – підзначає О. Терлецький. – Україна, Українець – це було для них зовсім щось чуже: це не для їх імення! Се якась собі чужа видумка»²⁹. На так званих «таборових вічах» він читав лекції не лише історичного, а й політологічного та соціологічного характеру, проводив ознайомчі бесіди про найактуальніші політичні та соціально-економічні події в світі³⁰. Друкувався також у таборовому часописі «Громадська думка». Так, у рубриці «З політичного поля» опублікував статті з політичної історії: «Що таке держава і як вона повстала», «Що таке парламент і яке його завдання», «Правительство і його завдання», «Судові влади в державі», «Парламент і горожане»³¹. Деякий час був референтом для зв'язку з комендатурою СВУ й заступником президента Народної Ради (*це своєрідний таборовий парламент – Р. Т.*) і головою товариства «Просвітня Громада ім. М. Драгоманова»³².

З середини лютого 1918 р., після дворічного перебування у Вецлярі, О. Терлецький продовжив свою діяльність у Зальцведельському таборі для військовополонених, де надалі проводив культурно-просвітню працю, друкувався у газеті «Вільне слово» й часописі «Шлях». Зокрема, у «Вільному слові» під криптонімами О. Т. й О. Т-ий віднаходимо понад два десятки його публікацій на актуальні тогочасні суспільно-політичні теми³³.

З останніми подіями у світі та Україні полонених ознайолювали по-різному: від інформаційних блоків у газетах, які видавалися у таборах, до коротких оглядів лекторів-референтів. Так, О. Терлецький практикував доводити до відома своїх слухачів актуальні події з світу політики тощо.

Про розмаїту тематику лекцій, які він читав у Зальцведельському таборі, знаходимо інформацію у «Вільному слові» під рубрикою «З хроніки таборового життя»: «Причини революцій, як вони відбувалися у різних народів та їх наслідки»,

«Що таке народна дисципліна», «Церковна справа на Україні», «Відношення парламенту до правительства в республіканських державах», «Національне питання в Україні», «Міста і села», «Історичне значення назви «Русь» і «Україна»»³⁴. На цих лекціях були присутніми від 60 до понад 200 осіб, а на «таборових вічах» кількість присутніх сягала інколи до 400 осіб. У лекції «Народна дисципліна» О. Терлецький наголошує на тому, що «якщо яка одиниця хоче себе уважати [...] членом українського народу, то вона мусить піддаватись волі українського народу й поступати так, щоби з того не було шкоди для того народу. Це і є так звана народня дисципліна. Така дисципліна нам конечно потрібна, якщо ми хочемо, щоби у нас був лад, щоби ми могли себе називати організованим народом»³⁵.

У виступі про національне питання в Україні О. Терлецький говорив про повалення самодержавства на теренах колишньої Російської імперії та активізацію національного руху, зазначаючи при цьому, що «і в московському народі розбудилося національне життя, яке навіть виступило тут у нездоровім виді, у формі національного шовінізму». Говорив про те, що «нам українцям треба розвивати у себе національні почуття, бо іногородці, а власне москалі, на Україні організують себе і вже зачали з нами [...] національну ворожнечу, ставлячись неприхильно до Української Народної Республіки». Звісно, що вищезазначена проблема зачепила слухачів і привела до дискусії, результатом якої стало розуміння «хоч ми не хочемо бути шовіністами і хочемо бути справедливими до всіх народів, які замешкують нашу державу, то однаково ми мусимо розвивати у себе національні почуття, щоби ми могли уважати себе свідомими українцями»³⁶.

Окрему сторінку таборової діяльності О. Терлецького становить його співпраця з часописом «Шлях», який був фактично єдиним виданням, що поширювалося на всі табори. В його редакції, крім О. Терлецького, працювали З. Кузеля і Б. Лепкий. Під псевдонімом Даренко чи криптонімом Д. він друкувався

майже в кожному номері «Шляху», а загалом опублікував у часописі майже 50 науково-популярних статей з історії, географії, політології, астрономії. Значна частина з них була присвячена тогочасним міжнародним подіям: Паризькій мирній конференції, польсько-українським стосункам, політиці Директорії тощо. Читав також лекції з історії та географії на курсах вищої освіти, що були розраховані на слухачів, які вже мали бодай якийсь освітній рівень³⁷.

Науковим підсумком роботи О. Терлецького в таборах стало оригінальне великоформатне, багатосторінкове дослідження «Історія української громади в Раштаті 1915–1918». Варто наголосити, що ця праця писалася безпосередньо у таборах й опиралася на унікальні первинні документи таборової адміністрації, в тому числі Просвітнього відділу СВУ, які здебільшого нині втрачені для історичної науки. Книга вийшла відразу через рік після закриття таборів, тобто надзвичайно оперативно. У ній дослідник зібрав, систематизував та проаналізував величезний за обсягом джерельний матеріал на основі якого першим у вітчизняній історіографії висвітлив важливу сторінку історії України періоду Першої світової війни.

У передмові до книги О. Терлецький зазначає, що його метою було «дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі і й Зальцведелі»³⁸. Очевидно, що кожному із цих таборів мав бути присвячений окремий том, але вийшов лише перший – про Раштат. Сам автор про це пише так : «Праця має складатися з трьох томів. У першому поміщено побіч загальних уваг [...] історію української громади в Раштатському таборі. У другому томі мала би бути поміщена історія української громади у Вецлярському таборі. А в третім історія української громади в Зальцведельському таборі полонених»³⁹.

У контексті оригінальності використаних джерел, їх багатства і різноманітності десятків вміщених фотографій, праця

О. Терлецького досі не втратила наукової вартості та актуальності. Сам історик у «Кінцевих увагах» робить такий висновок: «Українська громада в таборі полонених в Раштаті має свою історію. Ця історія, це малесенька частина історії визвольного руху українського народу в часі великої світової війни. І тут так само, як на обширній території України в часі світової війни, dokonався великий переворот духовий. Різниця тільки в цьому, що коли там цей переворот виявився у формі революції, то тут він був наслідком дуже скорі еволюції. Одно і друге принесло нашому народові поширення і поглиблення національного почуття. Українська громада в Раштаті показала стільки духового здоров'я і стільки здібності до розвою, що можна напевно сподіватись, вона буде цінною частинкою у великій масі українського народу»⁴⁰.

О. Терлецький продовжував працювати над цією темою в 20–30-х роках, про що свідчить цикл опублікованих ним статей у «Літописі Червоної Калини»⁴¹.

Про подальший життєвий шлях О. Терлецького дізнаємося з його автобіографії. У ній він вказує, що «наслідком світової війни й українсько-польської війни [...] був рядовиком в австрійській армії і зостався в Празі до 1920. В лютім 1920 року обняв назад обов'язки учителя в академічній гімназії у Львові і сповняв їх до 31 серпня 1928 р.»⁴².

У звітах Львівської академічної гімназії зазначається, що на кінець 1920–1921 н. р. «Терлецький Омелян, професор, учив географії [...], історії [...], тижнево 15 годин, крім того учив в філії 7 год. тижнево [...] географії[...]»⁴³. Надалі, впродовж 1921–1928 рр., викладав історію та географію, маючи в середньому 19–21 год. в тиждень. Лише у 1921–1922 н. р. викладав ще польську мову, а в 1924–1925 н. р. – каліграфію. У гімназії разом з О. Терлецьким працювали найкращі представники науково-педагогічної і культурно-освітньої когорти галицького українства – Я. Гординський, Ю. Полянський, І. Раковський, Ю. Рудницький (Юліан Опільський), М. Тершаковець та ін.⁴⁴

В умовах тотальної полонізації українського шкільництва, що розгорнулася в Другій Речі Посполитій з початку 1920-х років, українських вчителів замінювали польськими. Згідно з урядовим розпорядженням викладання історії та географії проводилося тільки польською мовою. Особлива увага зверталася на викладання історії, тому Львівська шкільна кураторія взялася інтенсивно переводити українських вчителів-істориків до польських навчальних закладів. За таких умов О. Терлецькому всупереч власній волі довелося перейти з української гімназії в польську.

З. Матла, відомий згодом діяч ОУН, згадуючи роки навчання в академічній гімназії, пише: «Наші вчителі історії й географії (Юрій Полянський, О. Терлецький, Я. Яцкевич, о. С. Шпитковський та інші) багато часу присвячували рідній історії й географії під час викладів всесвітньої історії й історії Польщі. Ми знали, що чимало наших учителів були учасниками та свідками Визвольних змагань і здогадувалися, що деякі з них були членами УВО»⁴⁵.

Надзвичайно теплими і душевними є спогади інших учнів Львівської академічної гімназії. Так, О. Монцібович згадує: «[...] Вчив нас історії проф. Терлецький, що сам написав підручник історії. Лекції його були дуже цікаві, й ми його шанували»⁴⁶. «Це був поважний гімназійний професор ц.-к. австрійського стилю з науково дослідними зацікавленнями, який не зовсім надавався до нижчих клас середньої школи, – пише О. Домбровський, – його належним місцем були б радше вищі класи гімназії і ліцей, якщо вже не викладові залі університету. [...] Ом. Терлецький старався допасувати до тих середньошкільних умовин, які були йому накинені вищою шкільною владою, себто польською шкільною кураторією, знаходячи *modus vivendi* зі шкільними учнями в педагогічному аспекті. Все ж він не міг позувати на модерного професора; професорські риси «старої дати» виходили з його внутрішньої настанови й зовнішньої постави. [...]

Ом. Терлецький, як уже сказано належав, до тих професорів (до речі останніх могоканів!) «старої дати» [...] зі знанням, повагою та, нехай і перестарілими, дещо може за штивними методами «передпотопової» педагогії, яка з другої сторони забезпечувала школу перед «модерними» виявами «пайдократії»⁴⁷.

На початку вересня 1928 р. О. Терлецького переведено до III польської гімназії Львова⁴⁸, де працював до 31 серпня 1929 р.⁴⁹. Про свою подальшу педагогічну діяльність він пише в автобіографії таке: «З днем 1 вересня 1929 р. пішов на емеритуру і тоді від 1 жовтня 1929 до 1 лютого 1933 р. був управителем приватної гімназії «Рідної школи»⁵⁰. В цій дівочій гімназії О. Терлецький викладав історію та астрономію. Одна з її колишніх учениць згадує: «Це ж була «кузня», що мала підготувати до життя майбутню свідому й освічену провідну верству народу. Треба було духовно озброїти молодь не тільки для особистого життя, а й для боротьби за краще майбутнє народу. [...] Атмосфера школи, відносини між учителями й ученицями, а також культурні, спортивні та громадські організації – все не тільки вчило, а й виховувало»⁵¹.

С. Шах у своїх споминах пише: «Не були вони (Й. Застирець, О. Терлецький – Р. Т.) вправді науковцями в стисломому слова значінню, але за те давали цікаві історичні «причинки» (Beiträge). Були вони знаменитими, пильними учителями і впливовими на молодь педагогами, до яких молодь горнулася як до батьків і з якими б учні держали особистий зв'язок, писали довжелезні листи з воєнних фронтів [...] Проф. Терлецький був наскрізь скромним чоловіком, не шукав ні розголосу, ні почесей, але неначе той староримський Катон, чим менше тих почесей він шукав, тим більше його люди шанували»⁵².

Протягом своєї педагогічної діяльності О. Терлецький, крім історичних, видав також підручник та методичні рекомендації з географії⁵³. В них він зарекомендував себе вмилім і досвідченим педагогом-методистом.

Розбудова українського національного шкільництва, піднесення культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців Галичини стали пріоритетами у діяльності заснованого в 1881 р. Руського педагогічного товариства (РПТ) (у 1912 р. перейменоване в Українське педагогічне товариство (УПТ), а в 1926 р. стало УПТ «Рідна школа»). Разом з «Рідною школою» на освітній ниві працювало товариство «Учительська громада». Діяльність О. Терлецького в культурно-освітньому просторі Галичини тісно пов'язана з цими інституціями. У міжвоєнний період він був членом «Учительської громади», а в 1927–1929 рр. керував нею. Деяко пізніше він опублікував цікаву роботу «Історія учительської громади (1908–1933)»⁵⁴, в якій проаналізував створення, мету й практичну діяльність цієї української педагогічної організації.

О. Терлецький, як типовий представник українського середнього шкільництва, був тісно пов'язаний з діяльністю УПТ «Рідна школа» і брав діяльну участь в його розбудові та виробленні концепції журналу товариства «Українська школа». Головуючи на засіданні львівської філії «Учительської громади» 31 травня 1925 р., О. Терлецький підтримав основні напрямки його діяльності, які полягали в: «зорганізуванні учительства львівських середніх шкіл, наладнанні справи систематичних фахових відчитів та рефератів для членів товариства, опіці над приватним шкільництвом у Львові, регулюванні шкільних оплат у приватних заведеннях; [...] наладнанні як слід справи навчання української мови, літератури та історії в школах»⁵⁵. Брав участь в обговоренні культурних та національних завдань українського середнього вчительства у зв'язку з утраквізацією середніх шкіл з українською мовою навчання⁵⁶. Посаду голови головного відділу «Учительської громади» О. Терлецький обійняв 1 січня 1927 р.⁵⁷ Треба сказати, що основна діяльність новообраного головного відділу була спрямована на розбудову і зміцнення зв'язків з філіями. Тому О. Терлецький, зважаючи на

вищезазначене завдання, відвідав філії товариства у Яворові та Самборі⁵⁸.

До речі, на з'їзді представників філій і гуртків «Учительської громади», який проходив у Львові 26 грудня 1925 р., О. Терлецький порушував питання про впровадження інституту люстраторів, які б перевіряли провінційні філії, що мало б покращити їх діяльність зокрема і товариства загалом⁵⁹. «Першим проявом обновленої діяльності нашого Товариства, – зазначалося у журналі «Рідна школа», – був з'їзд відпоручників філій і кружків з дня 5 червня 1927 р. у Станиславові»⁶⁰. О. Терлецький, відкриваючи з'їзд, виголосив коротку вступну промову, в якій пояснив причини його скликання та виголосив доповідь «Завдання нашої організації». У ній він вказав, що «завдання нашого вчительства середніх шкіл є далеко більші, як у інших народів. Наша суспільність є під суспільним оглядом занадто спролетаризована і не має висших суспільних кляс. Тому наше вчительство середніх шкіл мусить сповняти те, що в інших народів розложено на різні суспільні кляси. У нас не може бути ідеалом тип вчителя, який займається тільки справами своєї школи, у нас учитель середніх шкіл мусить брати живу, а то й рішаючи участь також в праці на інших ділянках народного життя»⁶¹. Далі О. Терлецький звернув увагу на провідну роль учителів середніх шкіл в житті українського народу, починаючи ще з ХІХ ст., зауваживши при цьому, що подвижницька діяльність українського вчительства ще неналежно оцінена громадськістю. Поліпшення цієї ситуації він вбачав у створенні потужної учительської організації, до якої мали б належати усі вчителі середніх шкіл без винятку. Водночас ця організація мала б захищати професійні інтереси учителів.

Основним результатом з'їзду стало прийняття кількох резолюцій, втілення яких мало би суттєво покращити стан українського середнього шкільництва. Так, зокрема, з'їзд закликав вступати до «Учительської громади» всіх учителів середніх

шкіл (приватних і державних); діяльність філій мала бути спрямованою передусім на захист професійних інтересів учителів.

30 січня 1928 р. О. Терлецького вибрано на другий термін головування⁶². У цей період головний виділ «Учительської громади» займався розробкою нового статуту, в якому належне місце зайняли би питання захисту професійних інтересів учителів тощо. Він скликав Краєвий з'їзд українців для загального обговорення програми навчання української мови в середніх школах, учительських семінаріях і вищих класах вселюдних шкіл⁶³.

Редагуючи журнал «Світло» – видання «Учительської громади», О. Терлецький вбачав його основне завданням у висвітленні не лише професійної праці учительства та проблем виховання, а й питань загальнонаціонального характеру. Увага журналу зосереджувалася на плеканні ідеї української державності, а разом з тим і на формуванні відповідної морально-духовної атмосфери поміж учителів та їх вихованців. У «Світлі» О. Терлецький видрукував кілька статей, в яких порушував актуальні проблеми національного виховання молоді, наголошував на викликах, що ставить життя перед суспільством, і потребі зміни парадигми національного виховання. «Обставини, дух часу, історична доба, в якій тепер живемо так значно змінилися, що й національне виховання мусить бути під пору інше як давніше, – зазначає він, – тому ревізія національного виховання у нас необхідна. Щоби знати, що треба змінити, що усунути, і що нового на це місце поставити»⁶⁴. Говорячи про роль української історії в національному вихованні, риторично запитує: «Яка ціль народної пропаганди під сучасну хвилю?». Відповідь очевидна: «головною справою в національній пропаганді мусить бути підготовлювання українських широких мас до самостійного політичного життя, [...] на цій точці повинні зійтися разом усі партії як буржуазні так і соціалістичні»⁶⁵.

В іншій статті О. Терлецький пише: «При огляді національного виховання в Галичині слід положити особливу увагу

на так зване: всеукраїнське виховання [...] яке приводить до вироблення почуття єдності з цілим українським народом. [...] щойно тепер показалося, що наше всеукраїнське виховання у Галичині не стояло на міцних підставах; [...] між українцями настала прірва, яка дуже значно розширилася наслідком політичних подій. [...] Тільки всеукраїнське виховання попровадить нас на ширші шляхи, тільки воно може витворити суспільність здібну розуміти єдність українського народу»⁶⁶.

Як уже зазначалось, О. Терлецький був тісно пов'язаний з УПТ, головою якого був двічі. В умовах антиукраїнської освітньої політики Другої Речі Посполитої особливо актуальною була проблема україномовних шкільних підручників. УПТ намагалось вирішити її створенням при своїй головній управі видавничої комісії, що поділялася на дві секції: середнього шкільництва і всенародного шкільництва⁶⁷. Про роботу цієї комісії М. Паньчук писав: «Вона (комісія – Р. Т.) тепер зреорганізувалася заходами рухливого голови п. О. Терлецького та приступила до уложення пляну своєї діяльності. Щоби мати докладний матеріал, скликала президія видавничої комісії кілька нарад фахівців, щоб 1) сконстатувати яких книжок уже немає; 2) зайнятися оцінкою шкільних підручників з науково-педагогічного боку і сказати, чи можна видавати їх наново, чи ні; 3) подати в загальних бодай рисах плян нових підручників»⁶⁸.

За ініціативою УПТ, в зв'язку з виданням шкільних підручників, 22 травня 1922 р., відбулося засідання видавничої комісії головної управи УПТ, на якому обговорювалися підручники з історії та географії для середніх шкіл. Про підручники з історії доповідав О. Терлецький. Він детально їх проаналізував, звернув увагу на недоліки, позитивно оцінив підручники Б. Барвінського та І. Крип'якевича. Після його доповіді відбулася дискусія, в якій взяли участь, крім доповідача, О. Барвінський, Д. Корінець і М. Кордуба. У результаті було зроблено висновок, що «підручники Закревського, Копистянського й

Семковича невідповідні до науки; на їх місце треба подбати про нові написані новими силами. Підручники д-ра Барвінського й д-ра Крип'якевича можна полишити в школах»⁶⁹.

Цього ж дня відбулося засідання комісії, на якій обговорювалися проблеми забезпечення українських середніх шкіл підручниками географії. Про їхній зміст і відповідність новим навчальним вимогам доповідав О. Шпитковський. Після пролуханої доповіді відбулося обговорення, в якому взяли участь О. Терлецький як практикуючий географ (тоді він викладав географію в академічній гімназії Львова), О. Барвінський, Д. Коренець, М. Кордуба та Ю. Полянський. Вони звернули увагу на необхідність підготовки і видання підручників з географії для 4 і 8 класів й карти України. На засіданні було створено історико-географічну секцію при видавничій комісії УПТ, до якої увійшли О. Терлецький, Ю. Полянський та О. Шпитковський⁷⁰.

Таким чином, разом із працею в «Учительській громаді» О. Терлецький брав активну участь в діяльності УПТ. На з'їзді цього товариства 25 грудня 1923 р. його було обрано головою УПТ⁷¹. Перший період головування тривав до 8 листопада 1924 р.⁷² Вдруге О. Терлецький очолював УПТ в 1926 р.

Важливе місце відводило товариство розширенню своєї діяльності на Волині. Для цього голова УПТ О. Терлецький і його представник Л. Ясінчук, керівники «Просвіти», «Сокіл-Батька», «Пласту» та провідні діячі інших культурно-освітніх організацій північно-західних українських земель взяли участь в а'їзді «Просвіти» Волинського воєводства, який проходив у Рівному 26 вересня 1926 р. В своєму вітальному слові О. Терлецький вказав на спільну історичну долю галицьких і волинських земель. Головну увагу учасники з'їзду зосередили на справі українського приватного шкільництва. Вони висловлювали занепокоєння, «що українське населення Волині все більше підпадає під вплив польської та російської культур, а це в свою чергу приводить до його денаціоналізації». На підставі цього

з'їзд ухвалив постанову, в якій єдиною верховною владою українського приватного шкільництва на Волині визнавалося УПТ «Рідна школа». Керівництво товариства зобов'язувалося найближчим часом направити спеціальних інструкторів для організації філій «Рідної школи»⁷³.

Шовіністичний польський наступ на українські освітні інституції змусив УПТ переглянути свою діяльність у царині шкільництва. 24 грудня 1926 р. у Львові відбувся загальний з'їзд товариства, який визначив такі завдання в галузі освіти: по-перше домагатися створення автономного українського шкільного управління для садків, початкового, середнього, фахового та вищого шкільництва; по-друге, запровадити в усіх навчальних закладах українську мову; по-третє в усіх українських школах навчання повинні проводити тільки українські вчителі. З'їзд домагався відміни шкільного закону 1924 р. як несумісного з підписаними Польщею міжнародними актами і конституцією країни.

На з'їзді відбулися також організаційні зміни, зокрема, прийнято новий статут, відповідно до якого товариства офіційно стало називатися «Рідна школа – УПТ». Відбулися перевибори головної управи; її головою обрано І. Чапельського, а О. Терлецький залишився членом головної управи⁷⁴. Співпраця О. Терлецького з УПТ «Рідна школа» тривала до осені 1939 р., його неодноразово обирали до складу розмаїтих комісій товариства⁷⁵ і так званого «Роземного суду»⁷⁶.

Він часто читав лекції курсах для вчителів, членів товариства тощо. «Виклади проф. Терлецького торкали дуже актуальних для нас українців справ і заставляли критично пригадуватися над нашим минулим, сучасним і майбутнім», – згадували слухачі⁷⁷. На високому фаховому рівні проводилися курси українознавства, які охоплювали фактично всі галузі: від української мови, літератури, історії, археології, географії, права до кооперації. Одночасно з О. Терлецьким лекції читали відомі вчені

Я. Гординський, К. Коберський, Я. Пастернак, Ю. Полянський, В. Сімович, В. Старосольський, І. Свенціцький, М. Чубатий⁷⁸.

Українознавчі курси зорганізувало і Товариство ім. П. Могили. Від 11 листопада 1936 р. щосереді о 7 год. вечора в залі «Української бесіди» лекції читали Омелян та Маркіян Терлецькі, В. Старосольський, Я. Гординський, В. Сімович, В. Куйбинович та ін.⁷⁹

Окремою сторінкою в науковій діяльності О. Терлецького є співпраця з Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), до якої його залучив ще в 90-х XIX ст. М. Грушевський. Варто згадати, що О. Терлецький був студентом М. Грушевського у Львівському університеті. Збереглися його студентські конспекти, зокрема, з всесвітньої історії за 1894–1895 рр.⁸⁰

В «Автобіографії», написаній у 1906 р., М. Грушевський зазначав: «...З мого семінара [...] повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід в науковій роботі [...] Ідучи в хронологічному порядку були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кревецький, Ів. Крип'якевич й ін.»⁸¹.

Очолюючи НТШ, М. Грушевський водночас був редактором його «Записок». Саме в «Записках НТШ» О. Терлецький опублікував свої перші рецензії⁸² та наукові статті⁸³. У квітні 1921 р. його обрано дійсним членом історико-філософської секції НТШ; в результаті реорганізації останньої у 1936 р. очолив історико-джерелознавчу комісію⁸⁴. У Хроніці НТШ зазначається: «Комісія переводила огляд джерел і літератури головнио до княжої доби. [...] Провід у праці вели Ом. Терлецький, др. М. Андрусак, Т. Коструба і др. І Крип'якевич. Зокрема обговорено поділ історії України на доби, підручники української історії, слов'янські часи, видання літописів, добу перших князів до Володимира Великого, а також літературу

початків української нації, початки церковної унії, добу Мазепи. Комісія почала працю над підручною бібліографією історії України»⁸⁵.

Окремим й особливим напрямком громадської діяльності О. Терлецького була його багаторічна співпраця з товариством «Просвіта». Упродовж тривалого часу він не лише брав активну участь в його роботі, а й був спочатку одним із заступників членів головного відділу⁸⁶, а потім – членом головного відділу⁸⁷.

О. Терлецький часто публікував статті, в яких викладав своє бачення роботи «Просвіти» та її членів. Він постійно наголошував на великій ролі повсякденної діяльності читалень і філій товариства, на методиці проведення просвітянської роботи, зокрема, врахуванні рівня освіченості народу, різних його верств, специфіці регіонів, наявності чи відсутності національної держави тощо. При цьому однозначно акцентував увагу на наступному: «Українознавство мусить бути осію, навколо якої мусить обертатися ціле просвітне колесо»⁸⁸.

У 1921 р. виходила у Львові серія книжечок «Знання. Бібліотека науково-популярних викладів під редакцією О. Терлецького». В ній було видруковано 13 невеликих розвідок середнім обсягом 19–24 сторінки, серед них дві О. Терлецького: «Як будував і як руйнував український народ» і «Кінець світа».

Суть просвітянської роботи О. Терлецький розглядав доволі широко і всебічно, більше того, порушував навіть моральні аспекти цієї роботи. «Подання масам просвіти, – писав він, – мусить відбуватися під знаком безпартійності чи «понадпартійності». Духова пожива повинна бути така, щоби не викликувала відрази в людини такої чи інакшої партійної приналежності. Просвітня робота буде все моральна, як ми перед собою будемо бачити насамперед чоловіка, а далі Українця без огляду на його партійну приналежність. Вона буде тоді національною просвітою, опертою на високих ідеях, що вирости не тільки в нас але й у інших народів»⁸⁹.

О. Терлецький брав активну участь у підготовці та відзначенні 60-річного і 70-річного ювілеїв «Просвіти». Завершальним акордом відзначення 60-літнього ювілею товариства стало проведення освітнього конгресу, основною метою якого була зміна концепції культурно-просвітньої діяльності «Просвіти» відповідно до потреб часу. На конгресі О. Терлецький разом з В. Охримовичем виголосив реферат «Роля рідної історії в національним освідомленні нашого народу»⁹⁰. Його основні ідеї полягали в тому, що: «1. Зібрання виказує бажання, щоби в просвітній праці положено велику вагу на рідну історію, і тому належить видавати інтенсивніше, як досі, популярні історичні книжки між іншим також монографії. 2. Популяризуючи рідну історію належить виказувати звязь нашої історії з нашою теперішністю і нашою будучиною, бо тим самим рідна історія спричиниться до належного скристалізування національної ідеології між нашим народом; 3) Належить подавати рідну історію також у звязи з історією інших народів, і тому гарно було би видати популярну історію України на тлі всесвітньої історії»⁹¹.

Надзвичайно важливе значення для «Просвіти» у міжвоєнний період мало відзначення 70-річного ювілею її діяльності у 1938 р. Чотирнадцять працівників товариства утворили ширший ювілейний комітет, вибрали президію, почесний комітет на чолі з головою З. Пеленським і конгресовий, який очолив О. Терлецький (він одночасно входив до президії головного відділу товариства)⁹².

Однією з важливих ділянок діяльності «Просвіти» було проведення розмаїтих курсів: від суто українознавчих до фахових. О. Терлецький у 1924–1925 навчальному році був директором однорічних торговельних курсів, на яких читав торговельну географію⁹³. У березні–квітні 1937 р товариство організувало 8-тижневий «курс освітньо-виховної праці» для вишколу просвітніх інструкторів, керівником якого також був О. Терлецький⁹⁴.

У щорічних календарях «Просвіти» О. Терлецький опублікував серію статей на історичну тематику, серед яких: «Географічні обставини і три українські держави», «Суспільні верстви в історії України», «Україна на вершці могутості за козацької доби» тощо⁹⁵. В них з позицій історика-державника автор розглядає концептуально важливі проблеми історії України, зокрема про роль географічного фактора у вітчизняній історії, українсько-російські взаємини та ін.

Низку науково-популярних статей О. Терлецький опублікував в інших виданнях «Просвіти», зокрема, журналах «Народна Просвіта» і «Життя і знання». Будучи редактором «Народної Просвіти» у 1923 р., він чітко визначив основну тематику ключових матеріалів часопису: «В програмових статтях буде він посвячувати як найбільше місця питанням з ділянки народної освіти. [...] Організаційна сторона народної освіти – це перша вимога»⁹⁶. Статті науковця «Яка повинна бути народня просвіта?» і «На віче!»⁹⁷ повністю відповідали концепції видання. Культурно-мистецькій тематиці присвячені публікації «Первісна культура в людей», «Гієретичне мистецтво в старинних і середньовічних часах», «Бенедиктинська мистецька школа в Бойроні»⁹⁸. Під впливом перебування у закордонному науковому відрядженні в Італії побачили світ статті «Вибух Везувія» і «На Ватиканському горбі»⁹⁹. Особливості появи кочових народів та їхній вплив на Римську та Візантійську імперії окреслює О. Терлецький у розвідці «Мандрівні народи»¹⁰⁰. Дослідник уважно слідкує за науковим життям, пише й публікує рецензії на унікальні фундаментальні видання «Українську Загальну Енциклопедію» у трьох томах, «Історію українського війська»¹⁰¹, друкує статтю до 280-річчя смерті Богдана Хмельницького – «Великий Гетьман»¹⁰².

Історична концепція та наукова спадщина вченого

Саме «Просвіта» видала у 20–30-х роках ХХ ст. низку історичних праць О. Терлецького. Власне вони найповніше розкривають історичну концепцію вченого і показують його внесок в українську історіографію.

Аналізуючи ці роботи, варто насамперед зупинитися на фундаментальній двотомній праці О. Терлецького «Історія української держави»¹⁰³, що вийшла накладом просвітянського фонду «Учітеся, брати мої!» і стала першою у вітчизняній історичній науці спробою створити працю, присвячену історії української державності.

Будучи представником державницької школи в українській історіографії та обґрунтовуючи актуальність розробки саме такого дослідження, вчений зазначає: «Історія народної маси стояла у нас занадто високо понад історію української держави, особливо в популярній літературі. Але події новіших часів показали нам практично, як тісно зв'язана історія народу з державою і яке першорядне місце займає держава в житті народу. Це й спонукало автора до пропозиції нашому громадянству саме історії української держави». Синтетичний курс історії української держави О. Терлецького не мав аналогів в тогочасній українській історіографії і був після узагальнюючих праць М. Грушевського, М. Аркаса та О. Єфименко найбільшим її досягненням.

Стосовно цього О. Терлецький справді виявився одним з найбільш здібних учнів свого видатного вчителя. Адже

узагальнюючі роботи І. Крип'якевича, Д. Дорошенка та інших істориків з'явилися лише в 30-х роках ХХ ст., тоді, як «Історія Української держави» О. Терлецького – в першій половині 20-х років. При цьому варто наголосити, що праці М. Грушевського, О. Єфименко були написані з позицій народницької школи в історіографії, а двотомна робота О. Терлецького вперше в такому форматі розглядає історію Української держави.

Товариство «Просвіта» опублікувало інші праці О. Терлецького, які відігравали важливу роль не лише в науковому трактуванні історії України, а й в поширенні історичних знань та формуванні національної свідомості народу. До них передусім варто віднести чотири випуски: «Історія України: княжа доба», «Історія України: козацька доба», «Історія України від 1728 до 1917 р.» та «Історія України від 1917 до найновіших часів», що побачили світ у 1936 р.¹⁰⁴

Через два роки – в 1938-му, до свого 70-ліття, – «Просвіта» видала окремим томом, на більш як 400 сторінках, нове доповнене видання з багатьма ілюстраціями та картами¹⁰⁵. У вступному слові від редакції зазначається: «Друге видання цієї такої гарної, цікавої й корисної книжки... виходить у ювілейний рік нашого товариства, в сімдесятиліття «Просвіти». І це дуже добре складається. Це дає нагоду широким масам нашого народу придбати собі цю книжечку – щось наче пам'ятку великих просвітянських днів, що будуть у нас скрізь у 1938 р., в ювілейному році «Просвіти». Нехай же в парі із звеличуванням нашої найстаршої культурно-освітньої установи поглиблюється знання нашого минулого, а з ним і любов до всього, що створив наш народ найкращого за той довгий час свого життя»¹⁰⁶.

У книзі чітко простежується історична концепція О. Терлецького, який дотримувався історичної схеми свого вчителя М. Грушевського й стояв на державницьких позиціях в українській історіографії. Так, у вступі історик робить свою періодизацію історії України, виокремлює в ній три доби: княжу, козацьку

і нову. Він характеризує кожну з них, зазначаючи, що провідну роль у першій відігравали князі, в другій – козацтво, а в третій – селянство. Власне княжу добу дослідник вважає «найсвітлішою», яка виявила «славу, могутність і велич України». Центральне місце в козацькій добі посідає Гетьманська Україна. «Козацька доба, – пише він, – це доба відродження України по першому політичному ударі, по першому нещасті, яким був упадок княжої держави. Вона є доказом великої живучості українського народу. Нова доба в історії України постала тоді, коли впала українська держава козацької доби, коли перестала існувати Козаччина, – та суспільна верства, що була головним чинником при побудові цієї держави. Ця доба в історії України найкоротша... це щойно підготовка до чогось дальшого, до чогось вирішального в житті нації, яке раніше чи пізніше має наступити...»¹⁰⁷.

Показавши, що ліквідація козащини призвела до втрати української державності, і характеризуючи нову добу в історії України як бездержавну, О. Терлецький в своїй праці визначає історичну перспективу українського народу. На його думку, це – «визвольні змагання» як «великий поступ у розвитку нації». Він наголошує, що «ці змагання, це тільки перша спроба поставити наново українську державу, відбудувати те, що втрачено з кінцем княжої доби». Важливим є твердження автора про те, що «нову добу можна б назвати також «селянською добою», бо в цій добі селянство – найважливіша суспільна верства, що на неї спирається українство»¹⁰⁸.

До речі, проблемі українського національно-визвольного руху О. Терлецький присвятив окремі праці. Так, ще 1921 р. була опублікована його невеличка брошура «Як будував і як руйнував український народ», перевидана «Українським видавництвом» в 1941 р.¹⁰⁹. В цьому ж видавництві вийшла ще одна книжка дослідника – «Визвольна боротьба українського народу»¹¹⁰. В них він багато уваги приділяє аналізу історії української державності, зокрема, причинам її занепаду. Особливий

інтерес вченого викликали події Української національної революції 1917–1921 рр., коли українці отримали шанс відродити свою державність, та не зреалізували його.

«Просвіта» опублікувала також праці О. Терлецького «Вплив природи на історію України»¹¹¹ та «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками»¹¹². У першій з них вчений аналізує роль географічного фактора в історії України. «Не знаючи [...] впливів географічних обставин на нашу історію, – зауважує він, – не можемо не раз зрозуміти, чому в першій половині княжої доби Україна станула на одному з перших місць між народами Європи, а з кінцем XVIII ст. знайшлася на одному з останніх місць між ними. Не можемо теж справедливо оцінити наших політичних катастроф, не знаючи, яку участь у цьому мали географічні обставини»¹¹³.

У книзі розглядаються питання впливу природи на історію різних народів, висвітлюється географічне розташування України, його позитиви і негативи, детально аналізується територія, зокрема площа, і чисельність населення, природні рубежі, клімат, природні багатства й ін. Особливий інтерес становить розділ, в якому йдеться про расову приналежність українців та етнографічні зони України. Наукова полеміка автора з польськими та російськими географами спрямована на обґрунтування тези, що Україна є самостійною природною одиницею. Загальні висновки О. Терлецького загалом оптимістичні: «Природа мала великий вплив на історію України, а цей вплив її був переважно корисним. [...] При таких кориснім впливі природи майбутнє українського народу заповідається дуже гарно». Далі вчений накреслює своєрідний дороговказ: «...І тільки від нас самих та й від цих поколінь, що прийдуть за нами буде залежати, щоби не попусувати цієї гарної нашої майбутності»¹¹⁴.

У роботі «Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками» досліджуються проблеми місця і ролі України в боротьбі з печенігами, половцями, монголо-татарами

Кримським ханством та іншими, як пише автор, степовиками. Висвітлюється також боротьба з агресією османської Туреччини. Саме сусідство зі степом й відводило Україні місійну роль охоронця. О. Терлецький наголошує: «В польських, московських чи то москвофільських книжках не раз говориться, що Польща зглядно Росія мають великі заслуги перед Європою, бо вони обороняли її перед турками й татарами, при чім заслуги України ставляться зовсім на боці. Не відмовляючи їм деяких заслуг під цим оглядом праця показує, що не вони, а саме Україна була головним заборолом культури й цивілізації і то не тільки за татарсько-турецьких часів, але перед тим також»¹¹⁵.

Навівши конкретні аргументи на підтвердження своєї концепції, О. Терлецький, очевидно, мав право заявити: «Двадцять сім поколінь українського народу мало перед собою боротьбу зі степовиками. Це немаловажна праця в історії людства! І під цим оглядом ні один народ східної Європи не може риннитися з українським. [...] І це нам треба мати все на увазі, і в цього здавати собі справу! А коли ми пам'ятаємо, що Україна таку почесну працю сповнила для культури й цивілізації, бо довгі століття її обороняла, то не на те це пам'ятаємо, щоби домогатись вдячності від цивілізованих народів, (без цього ми можемо обійтись), а на те, щоби ми вміли цінити нашу минувшину, щоби ми мали почуття цінності й вартості українського народу, бо тільки тоді потрапимо себе пошанувати та гідно виступати у зносинах з іншими народами, без огляду на те, чи будуть це особисті наші зносини, чи навіть зносини на широкім політичній полі, там, де рішається доля народів»¹¹⁶.

Науково-публіцистична діяльність в період німецької окупації

Малознаною сторінкою життєвого шляху, громадської діяльності та науково-публіцистичної спадщини О. Терлецького є період Другої світової війни, зокрема, час німецької окупації України 1941–1944 рр. Аналізуючи їх, необхідно враховувати деякі специфічні обставини, без розуміння яких об'єктивне і неупереджене дослідження цього етапу в його житті буде вкрай важким і суб'єктивним.

По-перше, в О. Терлецького вже був досвід взаємин з німцями під час Першої світової війни, адже за дорученням СВУ він контактував з німецькими офіційними інституціями та особами, працюючи в таборах для військовополонених-українців. Тож свою співпрацю з Українським Центральним Комітетом (УЦК) він, очевидно, розглядав як своєрідне продовження українознавчої просвітницької роботи в умовах Другої світової війни. По-друге, німецький окупаційний режим у Генеральній губернії та дистрикті «Галичина» був дещо ліберальнішим, ніж на інших окупованих українських територіях, зокрема в рейхскомісаріаті «Україна».

Відповідно культурно-освітнє та наукове життя тут, хоч і суворо регламентувалося німецькою окупаційною адміністрацією, все ж було доволі активним та різноманітним. УЦК організував широку систему соціальної допомоги українському населенню. У Львові відкрився Літературно-мистецький клуб, діяли різні товариства та організації, зокрема Союз

українських купців, Об'єднання українських журналістів, Спілка українських музикантів тощо, працювали Національний музей, бібліотека НТШ, театр, функціонували дитячі садки, школи, гімназії, вищі навчальні заклади. Виходила українська преса, а «Українське видавництво» видрукувало тисячі різноформатних публікацій.

Власне з УЦК співпрацював О. Терлецький, друкуючи свої праці в «Українському видавництві», публікуючи статті у «Краківських вістях», беручи участь в роботі Літературно-мистецького клубу, Об'єднанні українських наукових робітників.

Так, зазначене видавництво у 1941 р. перевидало роботу О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ» і видрукувало його нову працю «Визвольна боротьба українського народу». Остання є коротким нарисом історії Української революції 1917–1921 рр. з акцентом на проблеми державності цього періоду. Ця невелика книжка вийшла тиражем 20000 примірників і складається з 10 розділів. У вступі автор наголошує, що при створенні і розбудові української держави було допущено чимало помилок, які спричинилися до її знищення, з одного боку, і полегшили руйнування національної державності, з другого. Далі у книзі відзначається важлива роль Наддніпрянської України для всіх українських земель. Опіраючись на цю тезу, вчений головну увагу зосереджує на висвітленні історії УНР, Гетьманської Держави і практично не розглядає питань, пов'язаних із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР).

Оскільки ці проблеми значно ширше аналізувалися О. Терлецьким в його «Історії України», зосередимось лише на концептуальних висновках вченого у його роботі «Визвольна боротьба українського народу». Так, визначаючи причини популярності соціалістичних гасел серед народних мас, автор зауважує: «Соціалістом називав себе тоді кожний, хто бажав якоїсь зміни в суспільному ладі. Коли ж хто тоді не називав себе

соціалістом, того вважали реакціонером і буржуєм, що бажав повороту давніх порядків»¹¹⁷.

Далі в роботі аналізуються причини автономістської політики тогочасної еліти і її підтримки народними масами. «Тоді багатьом здавалося, – зазначає О. Терлецький, – що ставити занадто гостро українську справу – річ небажана, бо це могло б пошкодити одноцільності революційної справи в цілій Росії»¹¹⁸. Він розглядає у цьому контексті діяльність українських політичних партій, позиції та рішення багатьох тогочасних українських з'їздів, аналізує під цим кутом зору універсали Центральної Ради тощо. Як і в деяких інших своїх роботах, дослідник вважає, що ліквідація монополії щодо земельної власності польської шляхти і московських дворян призвела до ситуації, коли «по українських селах лише трудові хліборобські господарства та частинно середні» опинилися в руках українців. Звідси історик робить висновок: «Господарство України стало демократичним, українським»¹¹⁹.

Важливе місце у книзі займає аналіз взаємин між тогочасними українськими державами та більшовицькою Росією. О. Терлецький наголошує на відмінностях їх суспільно-політичного устрою, зауважуючи, що ці відмінності були помітними ще в історичному минулому. «...Україна і Росія, – пише він, – із суперечним політичним та суспільним ладом – стали одна проти одної. Колись так стояли одна побіч одної царська Росія і гетьманська Україна. Тоді теж Україна йшла європейським шляхом, а Росія була зовсім інша, чужа Європі держава. Те саме повторилося знову тепер. [...] Між обома державами – прийшло до війни»¹²⁰. З цього дослідник робить категорично-радикальний висновок, що «тільки перемога України над Росією могла забезпечити існування Української держави».

Водночас історик звертає увагу на низький рівень національної свідомості українців, неукраїнський склад міст України, що, на його думку, сприяло поширенню та утвердженню

більшовицьких ідей. Він позитивно оцінює Берестейській мирний договір УНР із Центральними державами 1918 р., вказуючи, що «це був перший мир, зроблений в часі світової війни [...], перший виступ відновленої Української держави на полі великої світової політики»¹²¹. Але поразка центральних держав і підтримка Антантою спроб відбудувати «давню царську Росію» не залишали місця Україні.

Українська гетьманська монархічна держава П. Скоропадського, на думку вченого, була спробою певних політичних сил покласти край революції і збудувати українську державу на засадах консерватизму. Але реалізувати таку програму не вдалося.

Лише при висвітленні історії УНР доби Директорії О. Терлецький коротко згадує про ЗУНР та взаємини цих двох українських держав, зокрема про відомий Акт Злуки. Загалом історик дає позитивну оцінку Директорії, зауважуючи, що спроба її лідерів, зокрема С. Петлюри, збудувати незалежну Українську державу не увінчалася успіхом через несприятливі обставини. Привертає до себе увагу оцінка вченим Варшавського договору 1920 р. Зазначаючи, що цей документ різко негативно сприйняли галицькі українці (до них належав і О. Терлецький), історик стверджує, що «сьогодні [...] галичани належно оцінюють і пошанують С. Петлюри, з пошаною згадують нині на Україні цього легендарного героя, чиє ім'я стало символом боротьби за незалежність України»¹²².

У заключному розділі «Значення Українських визвольних змагань» книжки О. Терлецький розглядає причини невдачі визвольної боротьби українців і ставить риторичне запитання: «Поразка Української національної революції – це невдача чи катастрофа?». Шукаючи відповіді на це запитання, автор наводить п'ять основних причин поразки Української революції. На його думку, це була неготовність українського громадянства, передусім його тогочасної політичної еліти, до розбудови своєї власної держави, таке будівництво відбувалося у вогні

революції, низьким був авторитет української влади, серед народних мас поширювалися ідеї більшовизму та склалися несприятливі міжнародні обставини.

Розглядаючи питання – це була невдача чи катастрофа – О. Терлецький вважає, що в історії України були дві великі політичні катастрофи. Перша – це занепад Київської та Галицько-Волинської держав, а друга – падіння Української держави козацької доби. Однак поразка Української національної революції 1917–1921 рр., на думку вченого, не принесла таких важких наслідків, тому вона була не катастрофою, а лише тимчасовою невдачею. В ході революції «український народ став уже у великій своїй частині нацією [...] яка сягнула по найвище до бою нації – самостійну державу»¹²³.

У примітках до книжки історик уміщує невеликий термінологічний словничок, в якому подає окремі визначення та поняття, як от: лібералізм, демократизм, приватна власність, територіальна автономія і т. д.

«Українське видавництво» цього ж таки 1941 р. перевидало тиражем 10000 примірників науково-популярну розвідку О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ»¹²⁴. Перше її видання побачило світ у 1921 р.

Як зазначає автор, у книзі розглядаються два важливі питання – розбудови і руйнування української держави та що переважає в українському менталітеті: «дух творення, чи дух нищення, чи трохи одного і другого»¹²⁵.

Основна увага в розвідці приділена історії трьох українських держав: Київській державі, Козацькій державі та УНР. Автор вказує, що «справа будування держави є одною з найважливіших справ, які виповнюють життя кожного народу». У стислій характеристиці цих держав історик звертає увагу на їх особливості. Так, Київська держава Рюриковичів, на його думку, була «князівсько-панською, наскрізь аристократичною». Водночас вона не була «твором широких мас

українського народу». Далі зазначає, що якщо Київська держава – «це справа рук аристократії», то другу – Козацьку збудував український народ, передусім козацтво. А третя українська держава – УНР засвідчує про творчий потенціал народу. «Коли дехто скаже вам, що в українському народі є тільки дух знищення, що ми вміємо тільки руйнувати, а не будувати, – пише вчений, – то на оборону приходить нам історія нашого народу, яка вчить, що в нашій історії побіч руйнування було також і багато будівництва»¹²⁶.

Наступні сторінки дослідження розкривають «справу руйнування в українській історії». О. Терлецький при цьому відштовхується від тези: «...не раз руйнується щось на те, щоб опісля на цім місці щось нове збудувати». Власне про таке руйнування задля нового будівництва йдеться далі в роботі. До такого, так би мовити, «творчого руйнування» історик відносить козацькі війни та Хмельниччину, Українську революцію 1917–1921 рр. А от князівські міжусобиці, Руїни, Гайдамаччину вчений називає «руйнуванням без охоти будівництва». Звідси зроблено висновок: «У нас було замало політичного розуму і тому нам було дуже тяжко будувати свою державу. У нас не було єдності, а замість цього взаємна недовірливість, а той безоглядна боротьба»¹²⁷.

Далі О. Терлецький аналізує проблему: чого було більше в українській історії – будівництва чи руйнування? Його відповідь на це запитання – це не лише пояснення наших здобутків і поразок в минулому, а й водночас певна проекція майбутнього. «Нам вільно також руйнувати те, що вважаємо за невідповідне чи навіть шкідливе, маючи одначе завжди на увазі, що на місці руйнованого конче треба буде щось поставити. [...] У нас на всіх полях багато незабудованого місця. Тому нам треба взятися до праці в цьому напрямі і усуваючи те, що перешкоджає нам в цій праці, будувати гарну українську хату, в якій був би лад і порядок – будувати українську державу»,¹²⁸ – стверджує історик.

Як бачимо, вчений, громадський діяч і педагог О. Терлецький не полишав українознавчої праці навіть в складних умовах німецької окупації. Про це свідчать не лише згадані вище історичні розвідки книжкового формату, а й статті, опубліковані в українській пресі того періоду: «Краківських вістях», «Українському голосі», «Крем'янецькому віснику», «Студентському прапорі». Зауважимо, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, створених нацистською Німеччиною на окупованих землях і державах, до яких увійшли українські землі, виходили не менше 365 періодичних видань¹²⁹.

Так у двох номерах «Краківських вістей» надрукована стаття О. Терлецького «Головна Руська Рада в 1848–1851 рр.»¹³⁰. Зазначимо, що Головна Руська Рада (ГРР) стала під час революційних подій 1848 р. першою легальною політичною організацією українців Галичини, яка репрезентувала та відстоювала інтереси українського краю перед урядом у Відні.

Революційні події 1848 р. в Галичині, зокрема український національний рух того часу, були предметом пильної уваги вченого. У відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаніка зберігається чимало його матеріалів на цю тему. З них видно, що він протягом тривалого часу працював над вказаною проблемою, а публікація у «Краківських вістях» є своєрідним її узагальненням в той час. У статті розглядаються причини виникнення ГРР, її взаємини з польською Радою Народною, австрійськими властями, розкрито особливості українського національного руху, в т. ч. діяльність філіалів ГРР.

З поміж питань, які порушує О. Терлецький, варто звернути увагу на його концептуальні висновки. Він зазначає, що створення ГРР та її діяльність у 1848–1851 рр. були подією, яку «можна вважати завершенням першої фази усамостійнення українства від польскости. Існування українського народу, як окремої національної одиниці від польської було забезпечено остаточно в 1848 р.»¹³¹.

Далі у статті аналізується польська та українська (ліберально-соціалістична) історіографія цього питання. Історик вказує, що вони обидві, хоч як це не дивно, негативно характеризують ГРР, показуючи її як видумку губернатора Ф. Стадіона, а її діяльність – як реакційну, бо «вона не тільки не пішла за духом часу, але стояла навіть у союзі з реакційним австрійським урядом і виступала проти польської та мадярської революції»¹³².

Заперечуючи такі твердження, О. Терлецький наголошує, що архівні документи ГРР, які він відшукав, дають підстави зробити висновок: «Діяльність Головної Руської Ради в 1848–1851 рр. була позитивною історичною подією і корисною для українського народу»¹³³. Він підкреслює, що український національний рух у 1848 р. абсолютно логічно виступав проти польських планів розбудови Польщі на українських землях, а створення ГРР стало відповіддю на появу польської Ради Народової. Поставившись негативно до планів відбудови Польщі на українських землях Галичини, українці «мусіли шукати підмоги в австрійському уряді, що єдиний міг знівечити польські плани»¹³⁴. Далі в статті показано структуру ГРР і розміщення її філіалів у Галичині.

У другій половині своєї статті О. Терлецький розглядає основні події українського національного руху в 1848 р., зокрема аналізує відозву ГРР від 10 травня 1848 р., в якій вона заявила про підтримку демократичних реформ і забезпечення повільного національного розвитку галицьких українців в складі Австрійської монархії як частини 15-мільйонного українського народу. Автор звертає увагу на соборницьку позицію ГРР, котра від початку наголошувала на єдності наддністрянських і наддніпрянських українців і своєю найважливішою справою вважала поділ Галичини на дві провінції – українську з центром у Львові та польську з центром у Кракові. У статті також висвітлюються питання про створення української національної гвардії, батальйону гірських стрільців, участь делегації ГРР у

роботі Слов'янського конгресу в Празі, активізацію культурно-освітнього руху і, звичайно, селянську проблему, зокрема скасування панщини.

Чи не першим в історіографії О. Терлецький дав всебічну і водночас позитивну оцінку діяльності ГРР. Він зазначає, що вона «не досягнула здійснення найважливішого свого постулату: поділу Галичини й утворення з української частини Галичини, Буковини і Закарпаття українського автономного краю в межах Австрії. Вона і в інших ділянках українського життя не досягнула всього того, чого добивалася, але незважаючи на те, діяльність її мала корисний вплив на українське життя в Галичині. Вона причинилася до оживлення українського життя, до збільшення національного почуття та до з'ясування національного світогляду. Передові діячі Головної Ради й Поменших Рад показали так багато любові до свого рідного народу, що вони стали зразком для пізніших українських поколінь»¹³⁵.

Звернемо увагу, що деякі праці О. Терлецького друкувалися в українській пресі рейхскомісаріату «Україна». Так, у 19-ти номерах проскурівської газети «Український голос» в 1941 р. було видруковано частину монографії вченого «Історія України». В редакційній статті видання зазначалося: «Ідучи назустріч величезному попиту з боку українського населення, зокрема учнів та вчителів, на зрозумілий і не сфальсифікований підручник історії України, ми частинами систематично друкуватимемо в нашій газеті «Історію України» О. Терлецького (видання т-ства Просвіта, Львів, 1938 р.), роблячи лише невеличкі зміни правопису. Цим редакція сподівається бодай частково заповнити прогалину в підручниках і допомогти українській школі»¹³⁶. В 19-му номері редакція вмістила таке оголошення: «На цьому друкуванні «Історії України» за підручником Ом. Терлецького [...] припиняємо, бо якраз закінчено «Княжу добу», що висвітлена у підручнику Ом. Терлецького більш-менш повно. Далі йде розділ «Козацька доба», який ми подаватимемо вже за

іншим підручником, а саме: Ів. Петренко «Історія України від найдавніших до теперішніх часів»; видання Українського Видавництва, Краків, 1941».

Цього ж таки 1941 р. у ще одній газеті рейхскомісаріату «Україна» – «Крем'янецькому віснику» передруковано, до речі втретє, працю О. Терлецького «Як будував і як руйнував український народ»¹³⁷.

У щомісячнику «Студентський прапор», який видавало об'єднання праці українських студентів у Львові за редакцією В. Лончини, О. Терлецький опублікував цікаву розвідку «Молодь в історії України»¹³⁸. У ній автор розмірковує над роллю молоді у світовому історичному процесі, взаєминами між старшим і молодшим поколінням, зокрема, показує роль молоді в історії України. Науковець розуміє, що непросто виокремити роль молоді на тому чи іншому етапі історичного розвитку, але робить спробу на українському матеріалі показати особливу місію молодого покоління в часи «національного й політичного занепаду України»¹³⁹.

У статті на конкретних прикладах різних історичних епох висвітлюється ця місійна роль молоді в історії України. Під цим кутом зору акцентується увага на жертвній праці «Руської трійці», аналізується полемічна робота Василя Подолинського «Слово перестороги», вказується, що товариство «Просвіта» очолював 27-річний Анатоль Вахнянин, висвітлюється широкомасштабна діяльність молодого Івана Франка і його побратимів, наголошується, що Кирило-Мефодіївське товариство наспувало теж молоде покоління українців. До нього вчений відносить Миколу Міхновського – одного із засновників Радикальної української партії та автора відомої праці «Самостійна Україна», Українських січових стрільців, героїв Крут та інших представників української молоді.

Завершується стаття такими висновками О. Терлецького: «Українська молодь має за собою гарну традицію. [...] Нація вимагає праці від усіх своїх членів. Вона вимагає її особливо

від української молоді, яка одноручно враз із старшим поколінням, повинна йти нестримно шляхом, що веде до кращої майбутності українського народу»¹⁴⁰.

Як вище вказувалося, німецький окупаційний режим в дис-трикті «Галичина» мав свої особливості. Плануючи в майбутньому включити ці землі безпосередньо до Рейху, окупанти дозволили тут створення певних українських соціальних структур.

Так, при УЦК на початку 1943 р. історики створили Об'єднання українських наукових робітників. У березні цього року І. Крип'якевич у листі до О. Оглоблина писав: «Об'єднання наукових робітників при УЦК розпочало свою роботу. Я веду «історичний гурток», є в ньому до 20 людей: Кордуба, Терлецький, Карпинець, Білецький, Пріцак [...] Мали вже три засідання, два присвячені програмі, а на третьому проф. Терлецький дав дуже інтересну доповідь про Головну Руську Раду з 1848 р.»¹⁴¹. Цей гурток фактично виконував функцію колишньої історико-філософської секції НТШ, діяльність якого була заборонена німецькими властями. Раз у два тижні члени гуртка збиралися на засідання, де виголошували й обговорювали наукові доповіді. Так, у березні 1943 р. на засіданні гуртка О. Терлецький виголосив доповідь «Помилкові погляди на історію». Тоді ж відбулося обговорення рефератів О. Пріцака «Формація української нації», М. Семчишина «Організація праці й виклики пресових дописувачів», Б. Ольховського «Критерії приналежності до українського народу»¹⁴².

Об'єднання українських наукових робітників у своїй праці намагалося комплексно, на міждисциплінарному рівні дослідити тему про роль Галичини в історії України. З цією метою воно організувало читання циклу лекцій «Галичина та її політичний, економічний і культурний стан у минулому і сучасному». В рамках циклу було заслухано та обговорено лекції науковців, зокрема: О. Терлецького «Побут і культура Галичини впродовж століть», Я. Пастернака «До галицької етногенези

(формація населення Галичини)», Ю. Полянського «Положення простору і його будова», І. Крип'якевича «Галичина в княжих часах», В. Кубійовича «Демографічні проблеми Галичини», М. Смішка «Перехрестя культурних доріг минулого Галичини», В. Лева «Боротьба за літературну мову та її характер у Галичині», Є. Храпливого «Сільське господарство Галичини»¹⁴³.

Варто звернути увагу, що об'єднання працювало не лише у вузьких рамках своїх засідань, а й намагалось поширити діяльність на ширші кола населення шляхом зібрань у Літературно-мистецькому клубі та серед студентської молоді. Так, в приміщенні Інституту народної творчості науковці об'єднання у жовтні-грудні 1943 р. провели для студентів цикл лекцій, де були виголошені такі доповіді: О. Терлецький «Доля Галичини в історії України», М. Шлемкевич «Найважливіші філософські напрямки», Я. Пастернак «Княжі городища», І. Крип'якевич «Чорне море в історії України», В. Кубійович «Українська національна територія»¹⁴⁴.

У грудні 1943 р. УЦК організував відзначення 85-річчя «Просвіти». 7 грудня о. Г. Костельник у Преображенській церкві підправив панахиду за померлими просвітянами, в якій взяли участь представники УЦК, колишні керівники «Просвіти», в т. ч. заступник голови товариства О. Терлецький, а також очільники всіх українських установ та громадяни Львова¹⁴⁵.

Ще однією з форм українського культурно-освітнього життя в окупованому нацистами Львові були різноманітні заходи в Літературно-мистецькому клубі. Газета «Краківські листи» повідомляла про них у рубриках «З відчитової залі» та «З товариського життя». В одному з листопадових номерів за 1943 р. міститься інформація: «У четвер, ц.м. в Літературно-Мистецькому Клубі у Львові виголосив проф. О. Терлецький реферат «Побут і культура Галичини впродовж століть». [...] Слухачі, що виповнили вщерть клубову залю, вислухали змістовного реферату прелегента з великим зацікавленням»¹⁴⁶.

Далі автор матеріалу фактично дослівно викладає зміст реферату О. Терлецького. Заслуговують на увагу концептуальні висновки вченого щодо проблеми соборності українських земель. «Галичина займала в історії України завжди визначне місце, – зазначає він. – У княжих часах вела вона перед в економічній, суспільній, політичній та культурній ділянках, у період Козаччини була головним культурним вогнищем, а пізніше й тепер є головним осідком націоналізму та й найвідомішою з усіх українських земель. Але, все-таки, точка тяжости лежала й лежатиме завжди на центральній частині української землі – на Великій Україні, тому й тісний, найтісніший зв'язок Галичини з нею є нашим історичним імперативом»¹⁴⁷.

Зауважимо, що О. Терлецькому тоді (1943 р.) виповнилося 70 років. Тому можна лише подивуватись, як у такому поважному віці і в такий складний час, незважаючи на вкрай несприятливі обставини, він продовжував головну справу свого життя – українознавчі студії та національну культурно-просвітницьку діяльність. Ось як про це каже історик у своїй автобіографії, написаній у листопаді 1944 р., тобто вже у радянський час: «За часів німецької окупації не сповняв ніяких званевих обов'язків і рахувався безробітним, але після перебутої тяжкої серцевої недуги опрацьовував архівальні матеріали, зібрані за часів Радянської Влади в 1939–1941 рр., і виготовив теж кільканадцять рефератів з історії і географії як матеріал для прелегентів. На весні 1944 р. виїхав для скріплення свого здоров'я до брата в Сколім, а коли тут настала примусова евакуація в липні 1944 р., виїхав на село і був на селі, аж поки не прийшла Червона Армія до села Плавія 29/9 1944 р. В кілька день опісля виїхав звідси й приїхав до Львова 13/10 1944 р.»¹⁴⁸.

Тут, у Львові, наступні майже 15 років, аж до смерті в 1958 р., стануть не меншим випробуванням для галицького інтелігента, професора навчальних закладів в період Австро-Угорщини та Польщі, громадського діяча, науковця О. Терлецького.

Наукова та викладацька робота в радянський період

О. Терлецькому та його галицькому поколінню випала непроста доля. Вони народилися, здобули освіту й утвердилися як професіонали у своїх галузях за Австрії, значну частину свого творчого потенціалу змушені були реалізовувати за Польщі, а завершувати свій земний шлях в СРСР. Пережили дві світові війни і здебільшого зберегли своє моральне обличчя і національні переконання. Але досвід, який вони отримали у так звані «радянські» часи, кардинально відрізнявся від усього, що бачили і переживали до цього. Багато з них так і не змогли повністю адаптуватися до радянської дійсності, а ті, кому вдалося це зробити, змушені були відмовитися або, принаймні, здавати, що відмовились від своїх переконань.

О. Терлецький належав до перших. Гімназійний професор за Австрії та Польщі, шанована і поважна людина, непересічний науковець – історик, географ, мистецтвознавець, активний громадський діяч – один з очільників «Просвіти», «Рідної школи», «Учительської громади», дійсний член НТШ, автор майже 20 книжок і більше 100 наукових статей, засновник і керівник хорів – вже лише цей стислий перелік дає уявлення про масштаби його творчої спадщини, громадської та педагогічної діяльності. Що відчув і пережив він у вересні 1939-го та в липні 1944-го? Адже під час приходу так званих «перших совітів» йому було вже – 66, а других – 71! Вік для історика О. Терлецького хоч і поважний, але такий, що

дозволяв багаторічний досвід та наукові напрацювання реалізувати у великоформатних узагальнюючих українознавчих працях. А вченого та його співпрацівників, як свідчать архівні матеріали, заставляли «не менше двох разів щомісяця впровадити колективну форму праці над «Коротким курсом історії ВКП(б)» та окремими творами класиків марксизму – Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна»¹⁴⁹.

В автобіографії О. Терлецький зазначає: «З приходом Червоної Армії в 1939 році зголосився до праці і від 26/10 1939 до 15/1 1940 р. сповняв обов'язки учителя в повній середній школі у Львові, а з днем 15/1 1940 р. став старшим викладачем в історичному факультеті державного Львівського університету ім. І. Франка і був керівником кафедри середніх віків. Поза тим працював також як старший працівник в Інституті історії України АН УРСР і виконав тоді три наукові праці для Академії у Києві, а одну для Академії у Москві»¹⁵⁰.

У наказі ч. 307 по Львівському державному університету ім. І. Франка від 29 жовтня 1940 р. записано: «Доручити тимчасово керування кафедрами до затвердження ВКВ таким товаришам [...] Історія середніх віків – ст. викл. тов. Терлецький О. з оплатою 140 крб.»¹⁵¹. Цим і вичерпується інформація про викладацьку роботу О. Терлецького в університеті в 1940 р.

Дещо більше матеріалів є про його наукову діяльність у цей період. В січні 1940 р. професор І. Крип'якевич у листі до директора Інституту історії України АН УРСР С. Белоусова порушував питання про необхідність створення Львівського відділення цього інституту і пропонував заступником керівника О. Терлецького, а науковим секретарем – І. Витановича¹⁵². У наступному листі він пропонував старшими науковими співробітниками установи В. Герасимчука, О. Терлецького, І. Кревецького та себе, а молодшими науковими співробітниками – І. Карпинця і С. Білецького. При цьому він зауважує, що «чотири перші мають праці від 1900-х рр., два останні – з 1930-х рр.»¹⁵³

Як відомо, постановою Ради Народних Комісарів УРСР «Про організацію наукових установ в Західних областях УРСР» від 2 січня 1940 р. було передбачено відкриття Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. Дирекція інституту 1 лютого цього ж року видала наказ про створення такого відділу. Його першими працівниками стали І. Крип'якевич – завідувач відділу, О. Терлецький, В. Герасимчук, Ф. Голійчук – старші, а І. Карпинець, С. Білецький, О. Прицак – молодші наукові співробітники. Посадовий оклад старшому науковому співробітнику, професору О. Терлецькому було визначено 600 крб.¹⁵⁴

Вже 12 лютого 1940 р. відділ обговорив і затвердив тематику наукової роботи працівників. О. Терлецькому було затверджено тему «Суспільні і політичні відносини в Галичині від прилучення її до Австрії до половини ХІХ ст.». У червні цього ж року відбулася сесія відділу суспільних наук АН УРСР. Від Львівського відділу Інституту історії України з доповідями виступили І. Крип'якевич «Комунікаційні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянщиною у ХІ–ХІІ ст.», І. Карпинець «Колонізація західноукраїнських земель польськими осадниками 1919–1939 рр.» та О. Терлецький «З суспільно-політичних відносин Галичини в першій половині ХІХ ст.»¹⁵⁵. Зазначимо, що у першому варіанті тема доповіді О. Терлецького була більш конкретною – «Українське відродження в Галичині в першій половині ХІХ ст.»¹⁵⁶.

У звіті про діяльність Львівського відділу за період з 1 лютого до 17 вересня 1940 р. стосовно наукової роботи О. Терлецького зазначається, що він розробляв теми «Український національний рух в Галичині у першій половині ХІХ ст.», «Національно-політичні відносини в Галичині від прилучення до Австрії до 1837 р.» та «Національні і політичні справи в Галичині в часі від 1850 до 1880 рр.»¹⁵⁷.

У вересні 1940 р. в зв'язку з тим, що О. Терлецький за сумісництвом працював у Львівському державному університеті

ім. І. Франка, де мав значне навчальне навантаження, директор Інституту історії України АН УРСР С. Белоусов рекомендував завідувачеві Львівського відділу І. Крип'якевичу перевести О. Терлецького на півставки з 4-годинним робочим днем, оскільки Президія АН УРСР у таких випадках не дозволяла подібного сумісництва¹⁵⁸. Згідно з цими рекомендаціями у жовтні 1940 р. вченого було переведено на півставки старшого наукового співробітника.

У звіті Львівського відділу Інституту історії України про роботу в 1940 р. зазначається, що протягом року не відбулося ніяких змін у кадровому складі, лише О. Терлецького було переведено на половину ставки посадового окладу. Головною науковою проблемою, яку розробляв відділ, стала історія Західної України. О. Терлецький опрацював тему «Огляд національно-політичних відносин Галичини у 1772–1837 рр.». У лютому 1941 р. ця тема широко обговорювалася на засіданні відділу. Офіційним рецензентом праці вченого був І. Карпинець, який дав їй позитивну оцінку. В обговоренні взяли участь І. Крип'якевич, С. Білецький і Ф. Голійчук, котрі схвалили виконану роботу, але й висловили деякі пропозиції, зокрема щодо ширшого залучення архівних матеріалів¹⁵⁹.

Взявши до уваги ці пропозиції, О. Терлецький розпочав комплексне дослідження першоджерел, насамперед архіву ГРР, який до нього практично ніхто детально не вивчав. Над цими архівними матеріалами вчений працював впродовж Другої світової війни. Збережені в архіві оригінальні рукописні матеріали вченого і його велика машинописна праця засвідчують глибоке проникнення історика в суть революційних подій 1848 р., зокрема детальний аналіз українського національного руху, в т. ч. всебічне дослідження виникнення, діяльності і значення ГРР. На жаль, ці унікальні матеріали О. Терлецького так і не побачили світ друком, а самого вченого, вже після війни, керівники радянської науки намагалися схилити до дослідження іншої

теми – «Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях», від чого історик відмовився. Але це – сюжет з пізнішого повоєнного періоду...

Тим часом у 1941 р. О. Терлецький продовжував роботу над темою про національно-політичні відносини в Галичині, зокрема активно працював над збором архівних матеріалів до політичної історії Галичини у 1837–1851 рр. Основна увага вченого була зосереджена на вивченні історії ГРР.

Отже, перше знайомство О. Терлецького з комуністичною владою і радянською історичною наукою у 1940–1941 рр. пройшло загалом безконфліктно. Серйозні непорозуміння і переслідування розпочнуться вже після завершення німецько-радянської війни, коли тоталітарний комуністичний режим розпочне черговий виток боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» і, зокрема, львівською історичною школою М. Грушевського, до якої належав й О. Терлецький.

Друга світова війна перервала роботу Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР. Але вже 31 липня 1944 р., тобто через три дні після вступу радянських військ у Львів, за участю директора інституту М. Петровського відбулося перше організаційне засідання відділу, на якому з інформацією про стан збереження майна та ситуацію із співробітниками виступив І. Крип'якевич. Він зазначив, що на цей момент у Львові перебували чотири працівники (І. Крип'якевич, В. Герасимчук, С. Білецький та І. Карпинець), а двоє – О. Терлецький і Ф. Голійчук – були поза містом¹⁶⁰.

О. Терлецький в автобіографії вказує, що «від 15 жовтня 1944 р., знову став працювати науковим співробітником Львівського відділу Інституту історії України та доцентом ЛДУ ім. Ів. Франка»¹⁶¹. Тоді ж, у жовтні цього року, І. Крип'якевич в листі до М. Петровського інформував, що робота у Львівському відділі йде нормально, приміщення впорядковане, а наукові співробітники досліджують передвоєнну тематику, зокрема

О. Терлецький «продовжує роботу над Головною Руською Радою 1848-1849 р., яку розпочав в 1941 р.»¹⁶².

Восени 1944 р. відділ, як і до війни, нараховував шість працівників: завідувач І. Крип'якевич, старші наукові співробітники О. Терлецький, М. Кордуба, Ф. Голійчук та І. Карпинець, молодший науковий співробітник С. Білецький. На квітневому засіданні відділу у 1945 р. О. Терлецький виступив з доповіддю «Справа з'єднання українських земель в Австрії в 1848–1850 рр.», в якій порушив питання про поділ Галичини на дві провінції – українську і польську, приєднання до Галичини Закарпаття та Лемківщини і роль у цих процесах ГРР. В обговоренні взяли участь І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Карпинець та С. Білецький, які дали позитивну оцінку виконаній роботі¹⁶³.

У червні 1945 р. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР рекомендував О. Терлецького для надання йому наукового ступеня кандидата історичних наук і вченого звання доцента¹⁶⁴. Хоча головним напрямком наукових досліджень відділу залишалася історія західноукраїнських земель, Вчена рада Інституту наприкінці 1945 р. внесла в наукові плани відділу на 1946 р. суттєві зміни, без попереднього погодження з виконавцями теми. Вони здебільшого кардинально відрізнялися від наукових зацікавлень та багаторічних напрацювань окремих співробітників. Так, О. Терлецькому нав'язувалася тема «Запровадження церковної унії на західноукраїнських землях». Стосовно нової тематики на засіданні відділу 21 грудня 1945 р. відбулася дискусія, під час якої О. Терлецький заявив, що він від 1940 р. працює над темою «Головна Руська Рада 1848–1851 рр.». У процесі досліджень йому вдалося віднайти й проаналізувати ряд архівних матеріалів, частина з яких була втрачена під час німецької окупації, тому його копії фактично «заступають затрачені документи». «В 1946 р. [я] мав намір продовжувати роботу і дати оцінку Головної Руської Ради, – заявив він на засіданні. – Уважаю своїм обов'язком супроти української історіографії

цю працю докінчити. Маю вже 73 р. життя і 50 років наукової праці; не в силі брати нову тему, а над темою, яку пропонує Інститут «Запровадження церковної унії в західноукраїнських землях», ніколи не працював. Прошу залишити обрану [мною] тему «Головна Руська Рада»¹⁶⁵.

Найбільш безкомпромісну позицію на засіданні зайняв М. Кордуба, заявивши, що інститут знехтував тематичним планом, який опрацював Львівський відділ, і накинув тематику, ігноруючи те, що справа йде не з студентами-початківцями, а зі старшими науковими співробітниками, які довгі роки працюють над своїми темами. Успішна праця можлива тільки тоді, коли погоджується з особистими зацікавленнями автора. Призначеної йому теми «Закарпатська Україна: науково-популярний нарис» не може прийняти. Вважає своїм завданням продовжувати роботу над «Бібліографією історії України»¹⁶⁶.

Спроба наприкінці 1945 р. нав'язати Львівському відділу Інституту історії України АН УРСР нову тематику стала першим сигналом брутальної кампанії боротьби з так званим «українським буржуазним націоналізмом» і представниками львівської історичної школи М. Грушевського, яка безпрецедентного розмаху набуде у 1946–1947 рр.

Насамперед розгорнувся широкомасштабний наступ на львівські відділення київських академічних установ, зокрема Інститут історії України. 11 вересня 1946 р. Президія АН УРСР викликала зі Львова кількох провідних вчених, які працювали у місцевих відділах столичних інститутів історії, літератури та економіки: І. Крип'якевича, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Каршиця, М. Возняка, О. Степанів, В. Огоновського, Я. Ярему¹⁶⁷.

На зустрічі з віце-президентом АН УРСР М. Лаврентьевим їм було поставлено категоричну вимогу переїхати у Київ нібито для зосередження кращих наукових сил у столиці. Реакція львівських вчених на примусовий переїзд була різко негативною. В інформації відділу науки управління пропаганди і

агітації ЦК КП(б)У подано надзвичайно промовисті аргументи О. Терлецького, М. Возняка, І. Крип'якевича, М. Кордуби проти переїзду, які засвідчують їх глибоке розуміння суті подій, особисту мужність і безкомпромісність.

Так, О. Терлецький, заперечуючи доцільність свого переїзду в Київ, звертав увагу на те, що за кордоном його будуть трактувати як примусове намагання ізолювати львівських вчених від галичан. Щодо нього особисто, то вік 73 роки і стан здоров'я не дадуть йому можливості працювати у Києві нормально. Насамкінець він категорично заявив: «Їхати до Києва не можу, дайте можливість дожити на рідній землі. Якщо примусите їхати – піду на пенсію і порву з роботою в академії»¹⁶⁸.

М. Кордуба теж категорично заперечив можливість свого переїзду в Київ, а в разі примушування заявив, що піде з академії. Як і О. Терлецький, він просив «дати змогу вмерти біля могили рідної доньки, що похована у Львові в 1917 році»¹⁶⁹. І. Крип'якевич спочатку теж відмовлявся переїжджати, але врешті змушений був погодитись, за умови, що його сім'я залишиться у Львові.

Академік М. Возняк зайняв найбільш категоричну позицію щодо переїзду: «Я покараю себе смертю, якщо примусите мене переїхати до Києва», – заявив він. При цьому із сарказмом зауважив, що «Інститут історії являє собою барило пива, де 90% піни і тільки 10% пива»¹⁷⁰.

Доля львівських відділів академічних інститутів була вирішена. 13 вересня 1946 р. на Президії АН УРСР було офіційно поставлене питання про їх ліквідацію. Спроби І. Крип'якевича переконати в доцільності існування двох наукових центрів – у Києві та Львові позитивного результату не дали. 21 вересня 1946 р. Президія АН УРСР звернулася до Ради Міністрів республіки «санкціонувати ліквідацію у Львові відділів інститутів: літератури, історії та економіки». 28 жовтня цього ж року уряд УРСР за підписом М. Хрущова постановив ліквідувати згадані

інститути, провідних наукових працівників дозволив перевести в Київ і водночас розпорядився протягом 1946–1947 рр. «перемістити до фундаментальної бібліотеки Академії наук УРСР в м. Києві потрібні контингенти книжок та архівних матеріалів із Львівського філіалу бібліотеки Академії наук УРСР»¹⁷¹.

Отже, комуністичний тоталітарний режим спочатку заборонив діяльність на західноукраїнських землях національних наукових і культурно-просвітницьких інституцій, репресував чи морально знищив їх найкращих представників, а згодом ліквідував створені ним же філіали київських академічних установ. У цьому контексті надзвичайно цікавим є повідомлення Львівського обкому КП(б)У в ЦК КП(б)У про реакцію львівської інтелігенції на цю політику комуністичної влади. Зрозуміло, що така інформація надходила до владних структур з різних джерел, в т. ч. від відомих «сексотів». У повідомленні йдеться, що частина місцевих наукових працівників неправильно, навіть вороже реагує на критику буржуазно-націоналістичної концепції М. Грушевського, висловлює незадоволення закриттям львівських відділень науково-дослідних інститутів АН УРСР. До цих працівників передусім належать академік М. Возняк, професор М. Кордуба, старший науковий співробітник О. Терлецький. Так, М. Возняк серед працівників Львівського університету говорив: «Чому ми (Терлецький, Кордуба і я) повинні «каятися». Це були наші переконання, коли ми свого часу писали. Приймайте нас такими якими ми є. Тепер ми стараємося писати по-іншому, тобто все ж, пишемо, а ви не друкуйте нас, якщо ми погано пишемо. Я переконався, що серед комуністів немає розумних людей, а всі тільки рупори абстрактних доктрин, які виробляються на кухні в Кремлі. Китайські мури Кремля відгородили кремлівських кухарів від усього світу»¹⁷².

А О. Терлецький, зазначається у повідомленні, про М. Возняка заявив: «Возняк [...] розумна й далекоглядна людина. Він

пішов в партію, щоб її покращувати зсередини, спрямовувати, вчити. Адже й там є добрі українці, але лише мізки у них налаштовані на московський лад. Якщо б у нас було більше Возняків, то нас так би не мордували, як зараз»¹⁷³.

Після ліквідації Львівського відділу Інституту історії України О. Терлецькому дозволили працювати за індивідуальним планом й залишили у Львові. Але вже восени 1947 р. дирекція інституту звернулася до президента АН УРСР О. Палладіна з проханням відрахувати О. Терлецького і Ф. Голійчука з установи, мотивуючи це невідповідністю зайнятим посадам. Директор інституту М. Петровський вважав, що вони не можуть працювати в науковій установі, оскільки не мають належної кваліфікації, а О. Терлецький, крім того, обтяжений «винятково важким політичним минулим». У листопаді 1947 р. обох вчених звільнили з інституту¹⁷⁴.

О. Терлецькому вдалося тимчасово влаштуватися на роботу у Львівський відділ Інституту археології АН УРСР, в якому він працював з 13 березня 1948 р. до 18 січня 1950 р.¹⁷⁵

Коли у червні 1951 р. було створено Інститут суспільних наук АН УРСР, О. Терлецький почав працювати у ньому на посаді старшого наукового співробітника відділу історії України, де розробляв теми «Взаємозв'язки між східними і західними слов'янами з найдавніших часів до половини XIII ст.», «Соціальна боротьба в Галицькому князівстві в XII ст. та Іван Берладник», «Діяльність Головної Руської Ради в 1848–1851 рр.» та ін.

Як зазначається в його характеристиці за підписом директора інституту О. Нестеренка та парторга Ю. Захарка, «тов. Терлецький О. А. за своїм віком та по причині важкого тану здоров'я, протягом останнього року не міг приймати участі в роботі Інституту. З уваги на це Президія Академії наук УРСР своєю постановою від 25 квітня 1952 р. звільнила тов. Терлецького О.А. з посади старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР»¹⁷⁶.

Цікаво, що у чорновому варіанті характеристики зазначається, що звільнення відбулося «у зв'язку з переходом О. Терлецького на пенсію»¹⁷⁷.

У постанові Президії АН УРСР від 25 квітня 1952 р. за підписом її президента О. Палладіна сказано: «Старшого наукового співробітника тов. Терлецького Омеляна Антоновича, який працює в відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, у зв'язку з переходом його на пенсію з 15 травня 1952 р. звільнити з роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР»¹⁷⁸. Коли у 1953 р. інститут очолив І. Крип'якевич, він почав клопотати про підвищення О. Терлецькому персональної пенсії з 600 до 1200 крб.¹⁷⁹

Повертаючись у повоєнні роки, варто зазначити, що це були лише перші кола комуністичного пекла. Паралельно з переслідуваннями в наукових установах О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича та інших представників Львівської історичної школи М. Грушевського ще з більшою брутальністю й цинізмом цькували у Львівському університеті. Шокуючі деталі цієї українофобської вакханалії наводить Я. Дашкевич у статті «Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів»¹⁸⁰.

Як зазначає О. Терлецький в автобіографії, він повернувся у Львів 30 жовтня 1944 р.: «Тут зголосився до праці й зараз працюю як в. о. доцента в кафедрі середніх віків у Львівському державному університеті ім. І. Франка»¹⁸¹. Згідно з наказом ректора університету від 17 жовтня 1944 р. О. Терлецького було поновлено на посаді в. о. доцента кафедри середніх віків.

Навчальний рік у Львівському університеті на середніх і старших курсах розпочався 15 жовтня, а на перших курсах усіх факультетів – 1 листопада 1944 р.¹⁸²

У звіті про роботу кафедри історії середніх віків за 1944–1945 н. р. зазначається, що «Терлецький О. А. у першому семестрі 1944/1945 н. р. з курсу історія середніх віків відбув

80 годин, закінчив виклади темою «Середньовічна культура і зародження буржуазної ідеології (XV ст.) на другому курсі, а на четвертому – курс «Джерелознавство», відбув 32 години згідно з планами і програмами, матеріал повністю закінчений»¹⁸³. У цьому навчальному році виконувач обов'язків завідувача кафедри М. Скорик у своєму звіті задовільно оцінював викладацьку роботу О. Терлецького¹⁸⁴ і зазначав, що результатом його кропіткої праці «стало значне покращення студентами рівня підготовки самостійних університетських студій»¹⁸⁵.

Навіть тодішній декан історичного факультету В. Горбатьок, який за короткий час стане одним з основних інквізиторів О. Терлецького, М. Кордуби та І. Крип'якевича, у звіті про роботу факультету за 1944–1945 н. р. теж характеризує його з позитивно: «Професорсько-викладацький склад сумлінно відносився до праці, не шкодував сил на те, щоб виконати навчальні плани і добитись високої якості навчання. Зокрема треба відмітити як без сумніву кращих викладачів: Крип'якевича І. П., доц. Вейцківського І. І., в. о. Терлецького Ом., в. о. доцента Смішко»¹⁸⁶. Далі він зазначає, що «викладачі брали активну участь у всіх політично-громадських заходах і подіях: недільниках, мітингах, демонстраціях тощо, виступали з прилюдними доповідями, із статтями в місцевій пресі (проф. Крип'якевич, в. о. доц. Терлецький, в. о. доц. Смішко)»¹⁸⁷, а на історичній секції наукової сесії, присвяченої річниці визволення м. Львова, Терлецький О. А. читав доповідь «Головна Руська Рада і селянське питання»¹⁸⁸.

Однак у доповідній записці ректора університету І. Белякевича про роботу за 1944–1945 н. р. вже звучать інші характеристики й тенденції, спрямовані на викорінення ідейно-ворожих елементів в середовищі університету. Незважаючи на позитивні характеристики О. Терлецькому з боку завідувача кафедри та декана історичного факультету, ректор наголошує: «У окремих викладачів бувала низька якість лекцій (викл. Федяй – історія СРСР, в. о. доц. Терлецький – історія середніх віків

та ін.) [...] Рівень ідеологічної роботи серед наукових працівників був часто невисокий [...] Недостатньо велася боротьба в напрямку викриття ідейно-ворожих теорій в минулих працях окремих науковців (проф. Крип'якевич, в. о. доц. Терлецький др.) та критики наукових праць, виданих в попередні роки¹⁸⁹.

У 1945–1946 н. р. в університеті було створено кафедру історії південних і західних слов'ян¹⁹⁰. Її очолив професор М. Кордуба. Через брак викладачів сюди з кафедри історії середніх віків перевели О. Терлецького. Вже на першому засіданні кафедри 29 вересня 1945 р. було затверджено запропонований вченим план загального курсу «Історії західних і південних слов'ян» для III курсу історичного факультету¹⁹¹, який мав читатися у першому семестрі загальним обсягом 98 годин (з них 70 годин лекційних)¹⁹². У наступному 1946–1947 н. р. О. Терлецький продовжував читати на II і III курсах «Історію західних і південних слов'ян»¹⁹³.

А маховик репресій проти істориків львівської школи М. Грушевського набирал обертів. Перші доноси появились у грудні 1945 р. В лютому наступного року партбюро університету затверджено тематичний план доповідей з критикою «буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його школи». У звіті про роботу історичного факультету за 1945–1946 н. р. зазначається, що на пленарних засіданнях кафедр в січні-березні 1946 р. було заслухано реферати І. Крип'якевича, М. Кордуби, О. Терлецького, П. Добролюбського «з приводу буржуазно-націоналістичної концепції історії України проф. Грушевського, [...] було піддано гострій принциповій критиці буржуазно-націоналістичне висвітлення історії України Грушевським і особливо його учнями»¹⁹⁴.

Особливу завзятість у боротьбі з концепціями М. Грушевського та його учнями проявляли тодішні ректор Львівського університету І. Белякевич, декан історичного факультету П. Горбатюк і завідувач кафедри історії СРСР В. Осечинський.

У своєму несамовитому українофобстві вони мали підтримку московських і київських можновладців й координували свою діяльність із львівськими партійними чиновниками. Так, у своїй «Доповідній записці» І. Беякевич писав про «буржуазно-націоналістичні вилазки» у статтях І. Крип'якевича, лекціях М. Рудницького, а серед тих, що проявили себе найяскравішими виразниками «низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу», називає історика О. Терлецького¹⁹⁵.

Заступник завідувача відділу пропаганди та агітації Львівського обкому КП(б)У М. Меньшов на нараді партактиву Залізничного району Львова наголошував: «Професор Крип'якевич, доцент Терлецький довгий час в минулому були учнями Грушевського і в своїх роботах мали багато серйозних помилок у висвітленні історії України, але досі ще не викрили до кінця своїх помилок»¹⁹⁶.

У звіті комісії управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні від 1 липня 1946 р. начальник цього управління Г. Александров інформував секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова: «Отъявленные националисты, выступавшие во время немецкого оккупации с погромными фашистскими брошюрами, Крипякевич, Кордуба, Терлецкий и другие имеют возможность и сейчас с кафедр институтов проводить свои враждебные теории»¹⁹⁷.

Отже, прізвища львівських істориків, їх діяльність і позиція аналізувались на найвищому рівні в Москві, тому функціонери в Києві та Львові поводили себе так агресивно і брутально. Були у цьому «антиукраїнському хорі» й інші «солісти», в т. ч. місцевого походження. Всі вони виконували свої «партії» в «опері», написаній «композиторами» із радянських органів держбезпеки і партійних органів.

Тотальний наступ антиукраїнських сил розпочався в липні 1946 р. Завідувач відділу управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) С. Ковальов опублікував 4 липня 1946 р. у московській

(звісно ж, російськомовній) газеті «Культура і життя» статтю «Виправити помилки у висвітленні деяких питань історії України», в якій заявив: «Відсутність критики буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського призводить до того, що окремі професори у Львівському університеті (Крип'якевич, Кордуба та ін.) й тепер читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції, відверто виступають на захист його поглядів». Статтю відразу ж передрукували київська «Радянська Україна» (24 липня) і львівська «Вільна Україна» (26 липня). Отримавши команду з центру, місцеві «борці з українським буржуазним націоналізмом» посилили цькування львівських істориків.

24 липня 1946 р. у Львівському будинку партійної освіти було скликано нараду з питань ідеологічної роботи, в якій взяли участь партапаратчики, лектори, викладачі суспільних дисциплін, діячі науки, літератури і мистецтва, працівники культосвітніх установ, преси – всього понад 400 осіб. З доповіддю «Про стан і завдання ідеологічної роботи партійних організацій Львівської області» виступив секретар обкому Є. Желяк. Він заявив, що «буржуазно-націоналістичні концепції так званої історичної школи Грушевського», до якої належать М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін., «стали духовною зброєю банд українсько-німецьких націоналістів»¹⁹⁸. Через десять днів, 31 4 серпня, газета «Вільна Україна» надрукувала статтю В. Горбатюка «Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його «школи»», в якій нещадній критиці та безпідставним звинуваченням піддано І. Крип'якевича, М. Возняка та інших українських вчених.

13 серпня на нараді партійно-радянського активу Залізничного району Львова (на його території розташовувався університет) змусили виступати з покайнними промовами І. Крип'якевича та О. Терлецького. Останній змушений був виправдовуватись і говорити, що, незважаючи на свій похилий

вік (йому йшов 73 рік!), пробує перебудувати свій світогляд, переосмислити концепцію М. Грушевського й ін.

На пленумі Львівського обкому КП(б)У 29–30 серпня 1946 р. перший секретар обкому І. Грушецький вкотре наголосив: «Деяка частина місцевої інтелігенції, особливо історики та літератори – учні й послідовники Грушевського, які тепер працюють викладачами у наших вузах, намагаються використати кафедру для поширення буржуазно-націоналістичних поглядів серед нашого студентства. Ряд науковців, як Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та інші, ще залишаються на позиціях «школи» Грушевського, не роззброїлися не розкритикували своїх помилок».

За кілька днів на пленумі Львівського міському КП(б)У його секретар І. Боднар заявив: «Партійна організація Львова вчасно не викрила шкідливих виступів і статей послідовників і учнів контрреволюційної псевдонаукової історичної «школи» Грушевського в наших вузах, наукових закладах [...] – Кордуби, Терлецького, Крип'якевича та інших»¹⁹⁹.

Своєрідною кульмінацією цього «суду нечестивих» стали загальноміські збори львівської інтелігенції в театрі ім. М. Заньковецької, на які зігнали вчених, наукових працівників, викладачів вузів, письменників, художників, артистів, представників партійних, радянських і громадських організацій. В президії зборів засідали заступник голови Ради Міністрів УРСР М. Бажан, три секретарі обкому, голова облвиконкому та інші чиновники. З покайними промовами виступили І. Крип'якевич і М. Рудницький. Преса інформувала, що «не задовольнив учасників виступ одного з послідовників і учнів Грушевського, доцента Терлецького. Його промова на зборах свідчить, що він нічого не забув і нічого не навчився. Автор ряду ворожих антинаукових книжок, що безсоромно фальсифікують історію України, доцент Терлецький дозволив собі твердити, що він ніби «не мав нагоди робити помилок». Як згадує очевидець

Омельян Антонович Терлецький

Дружина – Євгенія Терлецька

*Донька – Дарія Терлецька
(з родинного архіву В. Качмар)*

Родина Терлецьких – Омелян Терлецький стоїть перший зліва (з родинного архіву В. Качмар)

Гробівець сім'ї Омеляна Терлецького, в якому спочивають Омелян, Євгенія та Дарія, Личаківський цвинтар, 2013 (фото О. Полянського)

*Мати О. Терлецького –
Кароліна Вахнянин-Терлецька*

Батько – о. Антоній Терлецький

цього судилища Я. Дашкевич, О. Терлецький виступав спокійно, мужньо, з великою гідністю: «В залі шуміли. На репліку з залу «ви ж псуєте наших дітей», він гірко всміхнувся і відповів з притиском: «Ваших дітей я не псую»²⁰⁰.

Наприкінці зборів Є. Желяк ще раз сказав: «Колишні його [М. Грушевського – Р. Т.] учні та послідовники Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та деякі інші все ж до останнього часу не відмовилися від псевдонаукових антинародних концепцій свого вчителя. Ці наукові працівники, які припустили досить багато помилок у своїх творах, повинні нарешті, беззастережно стати на правильний шлях в своїй громадській, науковій діяльності»²⁰¹.

Нова хвиля переслідувань накопилася на початку 1947–1948 н. р. після постанов ЦК ВКП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» і «Про покращення викладання і політично виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР». Для їх обговорення провели кілька засідань ради університету, одне з яких перетворилося на загальне засідання всіх викладачів й тривало п'ять днів – 7, 8, 9, 10 і 14 жовтня 1947 р.

На цих зборищах ректор університету та виступаючі як своєрідні ритуальні мантри знову повторювали про «незадовільне викладання ряду дисциплін, які на низькому ідейному рівні читали викладачі Терлецький, Шпитковський, Сюсюкало», наголошували, що деякі викладачі, «які в роки окупації співробітничали з німцями, засудити свою поведінку (проф. Наше-Озерський, доц. Коструба, доц. Терлецький, доц. Давидяк)», звертали увагу, що «проф. Крип'якевич, проф. Левницький, проф. Рудницький, доц. Терлецький, Шпитковський та ін. не відмовилися від своїх ідеалістичних, буржуазно-націоналістичних поглядів». Раду університету не задовольнили «виступи проф. Рудницького, доц. Давидяка, Коструби, Терлецького, в яких не було самокритики»²⁰². Осудили їх за те,

що вони пішли шляхом захисту своїх істинних поглядів і поведінки, несумісних з радянською ідеологією.

Таким чином, суспільна атмосфера навколо вчених, які належали до школи М. Грушевського, була нестерпною. Публічні звинувачення, постійні цькування, вимоги покаяння й інші методи морального терору спричинили 2 травня 1947 р. інсульт і смерть М. Кордуби. На кафедрі західних і південних слов'ян залишився лише О. Терлецький, якому й змушені були доручити виконувати обов'язки завідувача. Саме він у червні 1947 р. підготував і подав звіт про роботу кафедри в 1946–1947 н. р.²⁰³

У новому 1947–1948 н. р. на кафедрі далі числився лише доцент О. Терлецький, який, до речі, працював лише на 0,5 ставки. Тиск на нього продовжувався, його звинувачували «у всіх можливих націоналістичних гріхах». Про це йшлося у довідці Львівського обкому КП(б)У для ЦК КП(б)У щодо суспільно-політичної характеристики львівської інтелігенції та його інформації в ЦК КП(б)У про політичні настрої інтелігенції Львівської обл., на львівській міській партійній конференції про ідейно-виховну роботу в закладах освіти, науки і культури та ін.²⁰⁴ Становище О. Терлецького під морально-психологічним оглядом стало просто нестерпним. У звіті декана історичного факультету про роботу в 1947–1948 н. р. зазначено: «У першому півріччі були розглянуті і піддані критиці друквані праці окремих викладачів, внаслідок чого були виявлені грубі буржуазно-націоналістичні погляди, які вони просували в цих роботах (Терлецький, Смішко та ін.)²⁰⁵.

Черговий виток репресивних заходів щодо представників історичної школи М. Грушевського добігав кінця. 3 січня 1948 р. сімдесятип'ятирічний О. Терлецький, хворий і нервово виснажений безглуздими звинуваченнями і переслідуваннями, звертається до ректорату Львівського університету з проханням звільнити його «від обов'язків доцента по кафедрі історії південних і західних слов'ян [...], тому що я наслідком

старечого віку [...] і перебутої тяжкої хвороби серця в 1941 р. і недавньої хвороби запалення нервів, не почувуюся в силі сповняти таких тяжких і відповідальних обов'язків». Через чотири дні, 7 січня, ректор І. Беякевич підписав наказ про звільнення О. Терлецького з роботи за власним бажанням²⁰⁶.

Здавалося б, цим сумним сюжетом можна завершувати тему, але, на жаль, жорна комуністичного тоталітаризму продовжують перемелювати нашу національну історію, культуру, мову, церкву, нищити історичну пам'ять, традиції і нині. «Історична мафія», про яку писав Я. Дашкевич, продовжує свою руйнівну роботу. В своїх крайніх виявах це проявляється в історичній політиці освітнього міністерства сучасної України, з одного боку, та, як це не дивно, у спробах нав'язати українському суспільству теорії мультикультуралізму, поліетнічності й відмови від етноцентричного погляду на історію, з другого.

Зважаючи на все це, розправа з О. Терлецьким та його колегами-істориками бачиться нині як один з елементів боротьби тоталітарного режиму з Україною та українцями взагалі. По-друге, це була боротьба новоприбулих «істориків» з вченими і викладачами української національності. А по-третє, масштаби і запеклість цієї боротьби значною мірою визначалися продовженням діяльності ОУН і збройним опором УПА, з якими не могла собі дати раду радянська комуністична система.

Про останні шість років життя (1952–1958) О. Терлецького маємо мізерну інформацію. Це переважно родинні спогади, які поки що не дають можливості більш-менш повно реконструювати цей відтинок його складного життєвого шляху. Але світлий образ галицького інтелігента, професора поступово проявляється з мороку замовчування і забуття.

Висновки

Постать науковця, педагога, громадського діяча Омеляна Антоновича Терлецького, на щастя, не загубилася на перехрестях історії. Дедалі частіше його ім'я появляється на сторінках наукових видань, енциклопедій, звучить у виступах на конференціях. Його фамільний гробівець на Личакові, де поруч з ним поховані дружина та донька, доглянутий родиною, на відміну від забутої могили Федора Голійчука – ще одного малознаного історика із школи Михайла Грушевського, з яким Омеляну Терлецькому довелося багато років працювати поруч. Їх обох, разом з Іваном Крип'якевичем, Мироном Кордубою та багатьма іншими західноукраїнськими інтелігентами репресувала тоталітарна радянська система. Такої нещасливої долі вдалося уникнути його рідному молодшому братові, теж істориком – Маркіянові Терлецькому, який змушений був залишити рідну землю й емігрував до Америки.

Життя під чотирма окупаціями: австрійською, польською, німецькою та радянською – так можна визначити суть вісімдесятип'ятирічного земного шляху Омеляна Терлецького. Історикам ще належить більш детально, під кутом українських інтересів, проаналізувати особливості цих окупаційних режимів. Але те, що він зумів стати серйозним науковцем, поважним гімназійним професором за Австрії і реалізувати тоді свій творчий потенціал, безсумнівно. Як і те, що більшість його історичних розвідок, в т.ч. книжкового формату, побачила світ

за Польщі. Навіть за німецької окупації роботи О. Терлецького перевидавалися, публікуватися у тогочасній пресі. І тільки у радянський період його науковий і публіцистичний доробок був підданий нищівній критиці, а нові наукові дослідження практично не друкувалися.

Варто зазначити, що творча спадщина Омеляна Терлецького налічує понад сто позицій. Із них: 16 книжкових видань, серед яких такі відомі роботи «Історія української громади в Раштаті. 1915-1918 рр.», двотомна «Історія української держави», «Історія України». Наукові праці вченого друкувалися у «Записках наукового товариства ім. Шевченка», «Ілюстрованому календарі Просвіти», «Літописі Червоної Калини» та ін. виданнях. Унікальною є його публіцистична спадщина у таборівій пресі.

Історик, географ, мистецтвознавець, один з керівників «Просвіти», «Рідної школи», музичний діяч, професор гімназії і доцент університету, старший науковий співробітник Інституту історії України, а згодом Інституту суспільних наук – вже лише цей перелік дає уяву про цю непересічну особистість нашої національної історії. У даному невеликому дослідженні висвітлено лише окремі аспекти наукової та громадсько-педагогічної діяльності О. Терлецького, але навіть вони дають змогу високо оцінити його внесок в українську історичну науку, педагогіку, культурно-громадське життя краю.

Використані джерела

- ¹ М. Т. [Маркіян Терлецький] Пам'яті проф. О. Терлецького // Свобода. – 1958. – Ч. 108. – С. 3.
- ² Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові на 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен [б. в.], 1978. – С. 209–211.
- ³ Качмар В. Нариси історії нашого роду. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 130–140.
- ⁴ Історія Стрийської гімназії: у 3 т. / уряд. В. Король. – Стрий: [б. в.], 1995. – Т. 1: 1880–1918. – С. 2.
- ⁵ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 26, оп. 15, спр. 717, арк. 543–545.
- ⁶ Архів Львівського національного університету ім. Івана Франка (далі – Архів ЛНУ). Ф. Р-119, оп. 1, спр. 181, арк. 3.
- ⁷ Там само. – Арк. 3.
- ⁸ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższego Gimnazyum w Tarnopolu za rok szkolny 1899. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1899. – S. 50.
- ⁹ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1900/1901. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1901. – S. 33.
- ¹⁰ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1900/1901. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1901. – S. 35.

- ¹¹ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1902/03. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1903. – S. 48.
- ¹² Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1911/12. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1912. – S. 34.
- ¹³ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника, ВР). Ф. 115 (Терлецький Омелян Антонович).
- ¹⁴ ЛННБУ ім. В. Стефаника, ВР. Ф. 115, спр. 60/п. VII, арк. 1.
- ¹⁵ Діло. – 1901. – 2 липня.
- ¹⁶ Терлецький Ом. Василь Константин князь Острожский. История фондации князя Острожского в Тернополи. – Тернопіль, 1909. – 47 с.
- ¹⁷ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1912/13. – Tarnopol: Nakładem funduszu naukowego, 1913. – S. 15–16.
- ¹⁸ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1913/14. – Tarnopol, 1914. – S. 34.
- ¹⁹ Звіт дирекції ц. к. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914 рр. – Львів, 1914. – С. 12, 5.
- ²⁰ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. – Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1919. – С. 97.
- ²¹ Там само. – С. 410–412.
- ²² Там само. – С. 18.
- ²³ Там само. – С. 152.
- ²⁴ Там само. – С. 274.
- ²⁵ Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – Ч. 61. – С. 13.
- ²⁶ Зубенко С. Шевченківські свята // Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – Ч. 62. – С. 4–5.
- ²⁷ О. Т. [О. Терлецький] Чому я викладав астрономію? // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 1–2. – С. 3–4.

- 28 Терлецький О. З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7-8. – С. 8.
- 29 О. Т. [О. Терлецький] Чому я викладав астрономію? // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 1-2. – С. 3.
- 30 Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – Ч. 3-4, 5-6, 12, 13, 53, 86, 87.
- 31 О. Т. [О. Терлецький] З політичного поля // Громадська Думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 1-2, 3-4, 5-6, 17.
- 32 Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – Ч. 83. – С. 4.
- 33 Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 17, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31-32, 33-34, 35-36, 54, 56, 57, 58, 59.
- 34 З таборового життя // Вільне Слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 21, 23, 25, 28, 31-32, 33-34.
- 35 З таборового життя // Вільне Слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 23. – С. 3.
- 36 З таборового життя // Вільне Слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 31-32. – С. 5.
- 37 Вільне Слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 56. – С. 4.
- 38 Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915-1918. – Ляйпціг; Київ: Українська накладня, 1919. – С. 9.
- 39 Там само. – С. 10.
- 40 Там само. – С. 406.
- 41 Терлецький О. З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7-8; – С. 8-10; *Його ж.* Українці-полонені у Вецлярському таборі (під час повстання Української Держави в другій половині 1917 року // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 12. – С. 4-5; *Його ж.* Як полонені Українці у Вецлярському таборі привитали революцію в 1917 році? // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 11. – С. 6-8; *Його ж.* Берестейський мир і українці-полонені у Вецлярському таборі. // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 2. – С. 17-19.

- ⁴² Архів ЛНУ. Ф. Р-119, оп. 1, спр. 181, арк. 3.
- ⁴³ Звіт дирекції Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1920/1921. – Львів: Накладом наукового фонду, 1921. – С. 4, 8.
- ⁴⁴ Домбровський Олександр. Українська Академічна Гімназія у Львові: з перспективи історичного минулого й сучасного // Академічна гімназія у Львові: історія і сучасність [зб. праць наук. конф.]. – Львів, 1999. – С. 8.
- ⁴⁵ Матла Зиновій. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен: [б. в.], 1978. – С. 296.
- ⁴⁶ Монцібович О. Мої спомини з Академічної Гімназії 1920–1928 // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен: [б. в.], 1978. – С. 509.
- ⁴⁷ Домбровський Олександр. Портрети з етикеткою й без етикетки // Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: на 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878–1978. – Мюнхен; Філядельфія: [б. в.], 1982. – II частина. – С. 106–107.
- ⁴⁸ Державна гімназія з українською мовою навчання у Львові. Звідомлення за шкільні роки 1921/22 – 1930/31 і за шкільний рік 1931/32. – Львів: Накладом батьківського комітету, 1932. – С. 22–23.
- ⁴⁹ Архів ЛНУ. Ф. Р-119, оп. 1, спр. 181, арк. 3.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Старосольська-Любович Уляна. Кузня духовного зростання // Приватна Дівоча гімназія «Рідної школи» Українського Педагогічного Товариства ім. Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові / редкол.: Н. Безкоровайна-Стецьків [та ін.]. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 48.

- 52 Шах Степан. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська Політехніка», 2010. – С. 120, 124.
- 53 Терлецький О. Елементарна географія. – Львів: Рідна школа, 1926. – 84 с.; *Його ж.* Антропологія в середніх школах. – Львів: НТШ, 1913. – 27 с.
- 54 Терлецький Омелян. Історія Учительської Громади (1908–1933) // Двадцятьпятьліття Товариства «Учительська Громада»: ювілейний науковий збірник. – Львів: Накладом товариства «Учительська Громада», 1935. – С. 7–48.
- 55 З Товариства «Учительська Громада» // Українська Школа. – 1925. – Т. II. – С. 76–79.
- 56 Хроніка [З Товариства «Учительська Громада»] // Українська Школа. – 1925. – Т. III. – С. 73–80.
- 57 Вісти з товариства // Українська Школа. – 1927. – Ч. 1. – С. 6–8.
- 58 Терлецький Омелян. Історія Учительської Громади (1908–1933) // Двадцятьпятьліття Товариства «Учительська Громада»: ювілейний науковий збірник. – Львів: Накладом товариства «Учительська Громада», 1935. – С. 34.
- 59 З Товариства «Учительська Громада» // Українська Школа. – 1926. – Т. I. – С. 55–60.
- 60 Під знаком обнови // Українська Школа. – 1927. – Ч. 2. – С. 1–2.
- 61 Звідомлення про з'їзд відпоручників філій та кружків «Учительської Громади» в Станіславові 5 червня 1927 р. // Українська Школа. – 1927. – Ч. 2. – С. 4.
- 62 Звіт з Надзвичайних загальних зборів «Учительської Громади» // Українська Школа. – 1928. – Ч. 1. – С. 10.
- 63 Краєвий з'їзд українців // Українська Школа. – 1928. – Ч. 2–3. – С. 28–37.
- 64 Терлецький Омелян. Національне виховання і наша історія // Світло. – 1921. – Ч. 2. – С. 9.

- ⁶⁵ Терлецький Омелян. Новими шляхами // Світло. – 1921. – Ч. 3. – С. 21.
- ⁶⁶ Терлецький Омелян. Всеукраїнське виховання // Світло. – 1922. – Ч. 1–3. – С. 35, 38.
- ⁶⁷ Звідомлення з діяльності Українського Педагогічного Товариства за час від 1 вересня 1922 по 31 серпня 1923 р. – Львів, 1923. – С. 4.
- ⁶⁸ Паньчук Микола. Важна справа // Світло. – 1922. – Ч. 1–3. – С. 38.
- ⁶⁹ Анкета в справі підручників історії й географії для середніх шкіл // Світло. – 1922. – Ч. 7–12. – С. 158.
- ⁷⁰ Там само. – С. 158–159.
- ⁷¹ Загальний З'їзд Українського Педагогічного Товариства // Діло. – 1923. – Ч. 210. – 28 грудня. – С. 4.
- ⁷² Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи (1881–1931). – Львів: Накладом товариства «Рідна Школа», 1931. – С. 217.
- ⁷³ Ломимо кордон // Діло. – 1926. – Ч. 215, 216.
- ⁷⁴ На нові шляхи [Краєвий з'їзд Рідної Школи] // Діло. – 1926. – Ч. 287, 288.
- ⁷⁵ Загальний З'їзд Рідної Школи // Діло. – 1936. – Ч. I. – С. 4; Загальний З'їзд Рідної Школи // Діло. – 1937. – Ч. 1. – С. 3.
- ⁷⁶ Загальний З'їзд рідної Школи // Діло. – 1938. – Ч. 4. – С. 5; Загальний З'їзд Рідної Школи // Діло. – 1939. – Ч. 4. – С. 5.
- ⁷⁷ [М.] Освітній курс для рідношкільного учительства // Рідна Школа. – 1933. – Р. II. – Ч. 11. – С. 183.
- ⁷⁸ Курси українознавства Р. III. // Рідна Школа. – 1935. – Ч. 11. – С. 180; Рідна Школа в 1934–1935 році (Стан і діяльність у часі від 1 вересня 1934 до 31 серпня 1935) // Рідна Школа. – 1935. – Ч. 23–24. – С. 350.
- ⁷⁹ Наукові виклади у Львові // Рідна Школа. – 1936. – Ч. 22. – С. 331.
- ⁸⁰ ЛННБУ ім. В. Стефаника, ВР. Ф. 115, спр. 285/XXIV. – 36 арк.; спр. 286/XXIV. – 55 арк.

- ⁸¹ Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1906. – С. 7.
- ⁸² Миклашевський І. Н. К истории хозяйственного быта московского государства. – М., 1894. – Ч. I: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – 310 с. // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. V. – С. 67–68; Рец. на публ.: Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и просветительных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г. – Вильно, 1894 // Там само. – С. 71; Ateneum. – Т. II. – Cz. 2. – S. 202–221 // Там само. – Т. VIII. – С. 17–18; Рец. на публ.: Jablonowski A. Handel Ukrainy w XVI w. // Ateneum. – 1895. – Т. II. – S. 232–258 // Там само. – Львів, 1896. – Т. IX. – С. 12–14; Ateneum // Там само. – Т. XIV. – С. 24–25; Biblioteka Warszawska // Там само. – С. 25; Рец. на публ.: Rozprawy Akademii umijstności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya II. Т. X. – Krakow, 1898. – Т. XXXV. – 498 s. // Там само. – Львів, 1899. – Т. XXX. – С. 35–37.
- ⁸³ Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т. XII. – С. 1–26; Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656 // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т. XIV. – С. 1–30.
- ⁸⁴ Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1.1.1935– 25.XII.1937 р. – Львів: Накладом Товариства, 1937. – С. 51.
- ⁸⁵ Там само. – С. 55.
- ⁸⁶ Новинки // Діло. – 1923. – 4 квітня. – С. 3; Загальні збори Т-ова «Просвіта» у Львові // Діло. – 1924. – 28 грудня. – С. 4; Загальні збори Т-ова «Просвіта» // Діло. – 1925. – 29 грудня. – С. 2; Загальні збори «Просвіти» // Діло. – 1926. – 28 грудня. – С. 2.
- ⁸⁷ Загальні збори «Просвіти» // Діло. – 1927. – 28 грудня. – С. 4.
- ⁸⁸ О. Т. [О. Терлецький] Яка повинна бути народня просвіта? // Народня просвіта. – 1923. – Ч. 10. – С. 155.

- ⁸⁹ Там само. – С. 156.
- ⁹⁰ Освітній Конгрес з нагоди 60-ліття «Просвіти» у Львові в днях 22–24.IX.1929 // Діло. – 1929. – 21 вересня. – С. 3.
- ⁹¹ ЛННБУ ім. В. Стефаніка, ВР. Ф. 115, спр. 259/п. XXII. – 26 арк.
- ⁹² Комітет з відзначення 70-літнього ювілею «Просвіти» // Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на рік 1938. – Львів, 1937. – С. 52–53.
- ⁹³ Дем'янчук Михайло. Товариство «Просвіта» і фахове шкільництво // Свобода. – 1968. – 7 грудня. – С. 2.
- ⁹⁴ Перший курс просвітніх інструкторів // Просвіта: Місячник освіти-виховання-культури. – 1937. – Ч. 3–6. – С. 103.
- ⁹⁵ Терлецький О. Географічні обставини і три українські держави // Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923. – Львів, 1922. – С. 78–85; *Його ж.* Суспільні верстви в історії України // Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1929. – Львів, 1928. – С. 132–140; *Його ж.* Україна на вершці могутості за Козацької доби // Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 77–84.
- ⁹⁶ Від редакції // Народня просвіта. – 1923. – Ч. 1. – С. 1.
- ⁹⁷ Терлецький О. Яка повинна бути народня просвіта? // Народня просвіта. – 1923. – Ч. 10. – С. 155–156; *Його ж.* На віче! // Народня просвіта. – 1923. – Ч. 5. – С. 73–74.
- ⁹⁸ Терлецький О. Первісна культура людей // Життя і знання. – 1930. – Ч. 7. – С. 198–204; *Його ж.* Гієретичне мистецтво в старинних і середньовічних часах // Життя і знання. – 1931. – Ч. 7. – С. 208–214; *Його ж.* Бенедиктинська мистецька школа в Бойроні // Життя і знання. – 1931. – Ч. 8. – С. 236–239.
- ⁹⁹ Терлецький О. Вибух Везувія // Життя і знання. – 1928. – Ч. 1. – С. 108–114; *Його ж.* На Ватиканському горбі // Життя і знання. – 1929. – Ч. 10–11. – С. 310–317.

- ¹⁰⁰ Терлецький О. Мандрівні народи // Життя і знання. – 1929. – Ч. 7/8. – С. 204–209.
- ¹⁰¹ Терлецький О. «Історія українського війська» // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 1–2. – С. 22–23.
- ¹⁰² Терлецький О. Великий Гетьман [з приводу 280-ліття смерти Б. Хмельницького] // Просвіта: Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 7–12. – С. 138–140.
- ¹⁰³ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 1: Княжа доба. – Львів, 1923. – 252 с.; *Його ж.* Історія Української держави. Т. 2: Козацька доба. – Львів, 1924. – 304 с.
- ¹⁰⁴ Терлецький О. Історія України: Княжа доба. – Львів: Просвіта, 1936. – 71 с.; *Його ж.* Історія України: Козацька доба. – Львів: Просвіта, 1936. – 83 с.; *Його ж.* Історія України від 1728 до 1917 р. – Львів: Просвіта, 1936. – 104 с.; *Його ж.* Історія України від 1917 р. до найновіших часів. – Львів: Просвіта, 1936. – 111 с.
- ¹⁰⁵ Терлецький О. Історія України з багатьма образками та мапами. – Нове, переглянуте й доповнене видання. – Львів: Просвіта, 1938. – 407 с.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 4.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 5–6.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 6.
- ¹⁰⁹ Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. – Львів, 1921. – 19 с.; *Його ж.* Як будував і як руйнував український народ. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 24 с.
- ¹¹⁰ Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 90 с.
- ¹¹¹ Терлецький О. Вплив природи на історію України. – Львів: Видавнича Спілка «Діло», 1930. – 75 с.
- ¹¹² Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів: Видавнича Спілка «Діло», 1930. – 92 с.

- ¹¹³ Терлецький О. Вплив природи на історію України. – Львів: Видавнича Спілка «Діло», 1930. – С. 3.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 72–74.
- ¹¹⁵ Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів: Видавнича Спілка «Діло», 1930. – С. 3.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 88, 91.
- ¹¹⁷ Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу. – Львів: Українське видавництво, 1941. – С. 16.
- ¹¹⁸ Там само. – С. 16.
- ¹¹⁹ Там само. – С. 23–24.
- ¹²⁰ Там само. – С. 34.
- ¹²¹ Там само. – С. 44.
- ¹²² Там само. – С. 78.
- ¹²³ Там само. – С. 87.
- ¹²⁴ Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. – Львів: Українське видавництво, 1941. – 24 с.
- ¹²⁵ Там само. – С. 4.
- ¹²⁶ Там само. – С. 14.
- ¹²⁷ Там само. – С. 22.
- ¹²⁸ Там само. – С. 23–24.
- ¹²⁹ Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси [монографія]. – Львів: [б. в.], 2010. – С. 5.; *Його ж.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. – Львів, 2007. – Т. 1: А–М. – 640 с.; Т. 2: Н–Я. – 592 с.
- ¹³⁰ Краківські вісті. – 1943. – Ч. 119, 120.
- ¹³¹ Краківські вісті. – 1943. – Ч. 119. – С. 3.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Краківські вісті. – 1943. – Ч. 120. – С. 5.

- ¹³⁶ Український голос. – 1941. – Ч. 1. – 30 вересня. – С. 3.
- ¹³⁷ Крем'янецький вісник. – 1941. – № 23. – 19 жовтня.
- ¹³⁸ Студентський прапор. – 1944. – №. 1. – С. 40.
- ¹³⁹ Там само. – С. 35.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 37–38.
- ¹⁴¹ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглобина з 1943 року // Український історик. – 2000. – № 1–3. – С. 266.
- ¹⁴² Антонюк Н. Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 74.
- ¹⁴³ Там само. – С. 90.
- ¹⁴⁴ Студентські сходина // Студентський прапор. – 1944. – № 1. – С. 41.
- ¹⁴⁵ Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944): історико-політичний нарис. – Ужгород: Гражда, 2001. – С. 106.
- ¹⁴⁶ Краківські вісті. – 1943. – Ч. 252. – С. 5.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ Терлецький О. Автобіографія 1944 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archive.franko.lviv.ua/attachments/240_%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.%201944.pdf
- ¹⁴⁹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. / відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; ред. кол. Г. В. Боряк, О. П. Реєнт, В. А. Смолій (голова); упоряд. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. – К.: Інститут історії України, 2011. – Кн. 1: 1936–1947. – С. 259.
- ¹⁵⁰ Терлецький О. Автобіографія 1944...
- ¹⁵¹ Архів ЛНУ. Р-119, оп. 1, спр. 410, арк. 1.
- ¹⁵² Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали... – С. 148.

- ¹⁵³ Там само. – С. 150.
- ¹⁵⁴ Там само. – С. 168–169.
- ¹⁵⁵ Там само. – С. 197.
- ¹⁵⁶ Там само. – С. 191.
- ¹⁵⁷ Там само. – С. 223.
- ¹⁵⁸ Там само. – С. 228.
- ¹⁵⁹ Там само. – С. 276.
- ¹⁶⁰ Там само. – С. 435.
- ¹⁶¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ОС, од. зб. 110, арк. 85.
- ¹⁶² Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали... – С. 442.
- ¹⁶³ Там само. – С. 503–505.
- ¹⁶⁴ Там само. – С. 507.
- ¹⁶⁵ Там само. – С. 517.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 388.
- ¹⁶⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / упоряд.: Т. Галайчак та ін.; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 1: 1939–1953. – С. 346.
- ¹⁶⁹ Там само.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Там само. – С. 357.
- ¹⁷² Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали... – С. 350.
- ¹⁷³ Там само.
- ¹⁷⁴ Луцький О. Львівський відділ Інституту історії України АН УРСР: від створення до ліквідації. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.histans.com/JournALL/graf/graf_2012_22/6.pdf

- 175 Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. 3-ОС, од. зб. 110, арк. 85.
- 176 Там само. – Арк. 87.
- 177 Там само. – Арк. 89.
- 178 Там само. – Арк. 93.
- 179 Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оп. 3-ОС, од. зб. 110, арк. 95.
- 180 Див.: Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури... – С. 369–401.
- 181 Терлецький О. Автобіографія 1944.
- 182 ДАЛО. Р-119, оп. 11, спр. 4, арк. 6.
- 183 Там само. – Оп. 17, спр. 9, арк. 9.
- 184 Там само. – Оп. 17, спр. 9, арк. 3.
- 185 Там само. – Оп. 17, спр. 10, арк. 5зв.
- 186 Там само. – Оп. 17, спр. 2, арк. 4.
- 187 Там само. – Оп. 17, спр. 2, арк. 6–6зв.
- 188 Там само. – Оп. 11, спр. 5, арк. 29.
- 189 Там само. – Оп. 11, спр. 5, арк. 53.
- 190 Там само. – Оп. 11, спр. 9, арк. 1.
- 191 Там само. – Оп. 17, спр. 25, арк. 1.
- 192 ДАЛО. Ф. 2923, оп. 1, спр. 4, арк. 3.
- 193 ДАЛО. Ф. Р-119, оп. 17, спр. 46, арк. 3зв.; спр. 45, арк. 1.
- 194 Там само. – Оп. 17, спр. 17, арк. 37.
- 195 Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури... – С. 374.
- 196 Там само. – С. 375.
- 197 Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали... – С. 340.
- 198 Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури... – С. 377.
- 199 Там само. – С. 381–382.
- 200 Там само. – С. 384.
- 201 Там само. – С. 385.

- ²⁰² Там само. – С. 386.
- ²⁰³ ДАЛО. Р-119, оп. 17, спр. 46, арк. 2.
- ²⁰⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали... – С. 397, 469, 470, 635.
- ²⁰⁵ ДАЛО. Р-119, оп. 17, спр. 67, арк. 6.
- ²⁰⁶ Гудь Б. О. Терлецький – автор першої «Історії української держави» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 590.

Наукове видання

Труба Руслана

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ (1873–1958)

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4

Підписано до друку 23.05.2013 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура «Minion Pro».
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 5,13.